

*Kertész Imre levelei Radics Viktóriához **

Kedves János,

megkaptam a tanulmányt kedves leveleddel, és még pont idején, hétfőn; másnap már utaztam Szigligetre. A legkevesebb, hogy örömöm telt benne, őszintén szólva megindított. Radics Viktória a szó szoros értelmében felkutatta a „Sorstalanság” forrásvidékét és belelátott azoknak a rettentő éveknél a még rettentőbb követelményeibe, amik elé ennek a könyvnek a megírása állított. Amellett kedvemre való, hogy „irodalmilag” nem cifrázza, úgyszólván szerves anyagnak tekinti a könyvet, mint amely épenséggel itt van, tehát vizsgálat alá veendő. Tetszik a nyelve is, úgy érzem, némileg Nietzsche-n, Simmel-en és Adornón iskolázott élesség ez – nagyon is megfelel a tárgynak. Légy szíves, add át neki – nem is tudom, mit: üdvözetemet, szeretetemet, egyetértésemet. A regény tényleg erről szól, de ezt még senki sem írta meg.

Az ÉLETÜNK¹ c. folyóiratot nem ismerem, mint általában a folyóiratokat. A FORRÁS² miatt

nem „merte” leközölni a már elfogadott zsidó számot? Másrészt: miért is merte volna – lehet, nem is kellett volna hozzá akkora nagy merészség. De az ilyesmi mindig csak utólag derül ki.

„A kudarc” c. regényemet – mert voltál szíves érdeklődni – befejeztem, a napokban le is adtam.

Most június 1-ig Szigligeten vagyok – egy Cagnetti-darab fordítását vállaltam el a Katona József Színház részére –, aztán egész nyáron otthon leszek. Kérlek, ha teheted, hívj föl telefonom: 150-117; reggel fél 10 és 10 között mindig otthon találsz.

Sok sikert kívánok készülő regényedhez! És, persze, szeretném megtudni, megjelenik-e végül, hol és mikor Viktória tanulmánya. Továbbá: hogy a kéziratot megtarthatom-e?

Sok szeretettel üdvözöllek:

Kertész Imre

Szigliget, 1987. V. 20.

* Az első, Kőbányai Jánoshoz szóló levél géppel íródott, a többi kézzel, félbehajtott papíron. Az eredeti levelek a címzettnél, Radics Viktóriánál vannak.

Radics Viktória *Az ember mélye* Kertész Imre: Sorstalanság

„Én idealista voltam.”

A haláltáborokról szóló dokumentumirodalom akaratlanul furcsa játékba pergeti az olvasói tudatot: bizonyos kéjes borzongással, már-már eszeveszett kíváncsisággal lovalhatja bele magát az ember

az ilyen könyvek olvasásába. Humánus vénánkat irritáció éri, erkölcsi érzékünk izgalmi állapotba kerül: a tabu vad érzéki képei ingerlik a kikezelt morált. S mint valami hajmeresztő sci-fit, úgy fal-

1.

1987. július 2.

Kedves Viktória,
a pokoli hőség nem tudott visszatartani, hogy elolvassam tanulmányát, és ismét meggyőződtem: maga úgy ír esszét, ahogy a költő verset, vagyis szükségből, ihletetten és szabadon. Hol fog megjelenni az Eliade-tanulmánya⁵? Vagy nem törődik az ilyesmivel? Legyen meggyőződve róla, hogy nem hiába dolgozik, és hogy amit csinál, fontos – elsősorban önmagának, de hiszen, mint misztikusnak, tudnia kell, hogy önmagunk, ez a legfontosabb (sőt: egyedüli) vállalkozás. Nagyon szép, ahogy a léleknek (ez tárgyiasított fogalom – valami ilyesmit mond Schopenhauer) teret keres. Kedvet csinált hozzá, hogy újra előszedjem a könyvet, mert, bevallom, csak félig olvastam el. Nemigen találtam benne olyasmit, amit Nietzschétől vagy Kierkegaardtól ne ismernék. Különbösen is, misztériumot (vagy szentenciát) csak nagyon plasztikus képek révén lehet közvetíteni – a misztikumnak is megvan, sajnos, a halandzsága. Hogy a kor válsága vallási válság, ezt már Nietzsche nem győzte hangsúlyozni, és Hamvas Bélának igaza van, amikor azt mondja, hogy ehhez azóta nem tettek túl sokat hozzá. (Ismeri N. nek az európai nihilizmusról szóló írását?) A „válságos” gondolkodás, a mítoszban élés felülmúlhatatlan példáját pedig a „József és testvérei” Eliézerében látom, aki úgy élt, mint a bibliai Eliézer, és ezáltal ő lett a bibliai Eliézer, bár egy kissé mindig zavarja őt a saját egyénisége. Egyszóval bevallom: misztikusok közt voltariánusnak, racionalisták közt misztikusnak érzem magam, és ez a mértéktartás

tetszik a maga tanulmányaiban is, amely azért büszke lírai vallomás, és a szó etikai értelmében komoly.

Megtarthatom a tanulmányát, vagy szüksége van rá, küldjem vissza?

Nagyon érdekes, amit a S.-talanságból kiválasztott. Lehet, hogy érzéketlenségről, netalán butaságról teszek tanúbizonyságot, de szeretném tudni az okát, és főleg a rá következő mondat magyarázatát. Hogy emlékeztessenem rá, megismétlem: „Ebben a mondatban – írja – valami nagyon lényeges történik meg. Erre vagyok fölkészülöben.” Mire gondol?

Kedves Viktória, ismétlem, én nagyon komolyan veszem magát. Ebben az országban, ahol a köztéri gondolkodók mind azért fecsegnek, hogy ne kelljen gondolkodni, továbbá, hogy a maguk elé kirakott kalapjukba ezért két marokkal szórják az alamizsnát: a független értelem higgadt, zavartalan és kevés gesztusa itt lenyűgöző és elhallgatható mutatvány. Mellesleg maga technikailag is remekül csinálja, amit csinál – a technika itt az empátia és az eredeti megnyilatkozás.

Sok szeretettel üdvözlö:

Kertész Imre

2.

1987. július. 16.

Kedves Viktória,
bizony, hamarabb válaszoltam volna, ha időközben le nem csap a sors [?], hogy úgy mondjam. Anyám, aki 85 éves, elesett, összetörte magát stb. A részletek elegek nekem, minék fárasszam velük. Mindez pedig történt a kegyelem ötödik napján, amikor új

juk a múlt képtelenségeit, a jelenünket bizsergetve. A befogadói távlat csalása, az időmúlás trükkje, erkölcsünk félrekompenzáló jellege okozza ezt a zavart. Ugyanis képtelenek vagyunk azt magunkra venni. Megszeppenve és fürkészőn bámuljuk hiteles képmásunkat. A száanalom, az ijedség és a bámulat ellentmondó érzéseinek vibrálása okozza azt az izgatott borzongást, amely egy kissé a holttetem és a pornográfia szemléléséhez hasonlítható érzés, amikor is az ember elé tárul az ő igazsága, amitől megrendül, és amit szégyell. Nem bírjuk elfogadni, hogy azok vagyunk, mert humánunk nem a sötét mélyekből épül fel, hanem egyes csalásokra és elhallgatásokra támaszkodik.

Az idea, s nem a természet humánus lendületeink szülője. Ami „odalenn” van bennünk, azt úgy szemléljük, mint király a nyomorultat – mint árja a mocskos zsidót.

„A légerek pokla”, „sok borzalom”, „vérző sebek”? Kertész Imre lágerregényének végén a túlélő főszereplő értetlennek és éretlennek találja az angazsált újságíró kérdéseit. A szerző nem ad alkalmat humanista magömlésre, nem enged kiutat sem a száanalom, sem a bámulat felé, hanem lelki számadásra késztet. Nem az érzelmekkel feldúsított tény, hanem a tényekhez való ellentmondásos és tisztázatlan viszony a regény tárgya, az élmény elemzése a célja. Kényes kérdés ez, traumáinkat és titkainkat érintő,

regényem⁴ első hangzatai felbukkantak a ködökből, majd megszólaltak a csillogó [*]. Kissé patétikus vagyok, de maga meg fogja érteni, mit vesztettem. Hat oldal után abban kell reménykednem, hogy nem hülyülök meg, nem kell pusztán pénzkereséssel foglalkoznom, nem robbanok le, és egyszer még folytathatom, amit elkezdtem.

Ismét gyönyörű esszével lepett meg.⁵ Itt egészen messzire megy. A halál-érzékelése csodálatos, még csodálatosabb, ahogy összeköti az étellel, és az a bizonyos meder, amit az életünkkel vágunk az időben. Sosem kell félnie a szentimentalizmustól, egyrészt, mert stílusa van, másrészt a megrendülni tudás ritka kincs – persze nem mindegy megrendülésünk oka, tárgy és a mozdulat, ahogyan tesszük. Éppen a tanulmányai érzelmi töltése az a különös plusz, amit nem is tudom, hogyan kell nevezni, de ami látó szavaihoz elvezeti. És mert tudom, hogy az érzést illetően külső tekintet szükséges (minthogy e tekintetben az az önkontroll), megmondom magának, hogy pl. a „Sorstalanság”-ról írt esszéjében az a legfurcsább, hogy tisztán fogalmi eszközökkel, mintegy érzelmileg újratemtette a regényt, a tárgyat, amelyről írt. Istenbizony meghatódtam a maga interpretációjában a saját regényemtől, amire máskülönben aligha lennék képes. Ugyanilyen személyes és megindító a Fény/kép tétova és mégis hátrazott célratörése.

Máskülönben néhány kulcs-szót ejtett a levelében. Rilke – hát mit mondjak, bizonytalanságom korszakainak egyik csillaga. „A kudarc” elejét teltűzdeltem tőle vett szavakkal. Az „O Rose...”-ra pedig van egy titkos fordítási kulcsom, amit persze e pillanatban mélységesen eltitkolok. – Az a bizonyos, a létről és a tudatról szóló szerencsétlen meg-

jegyzés, azt hiszem, egyike a legnagyobb ostobaságoknak, amit egy filozófus valaha is kiejtett a száján – nem csodálkoznék, ha pusztán grammatikailag értelmetlen kijelentésnek bizonyulna (majd megkérdezem Wittgensteint). – „A kudarc” megjelenésére bizony várni kell, és lehet, hogy évekig; Kőbányai J. felfedezte azt a Kortárs-at, amelyben a regény első része annakidején megjelent, nagyon szeretném, ha nem olvasná el, mert csak a maradék részével ér valamit, jöllehet az első rész – a félreértések szokásos mechanizmusa folytán – nagy „sikert” aratott.

Nem baj, hogy – mint írja – nincs kiforrott technikája, a baj mindig ott kezdődik, ha valaki kiforrott technikával ömleszt ki forratlan gondolatvilágát. Magánál attól nem kell tartani, mert van konzisztenciája – lelke! – annak, amit ír, s így van „technikája” is mindig. A „profizmusnak” azon a szintjén pedig, amit azért el kell sajátítani, maga rég túlemelkedett.

Igazán szeretném, ha méltó helyeken jelennének meg tanulmányai, és nem kételkedem benne, hogy így is lesz.

Köszönöm a finom [*], ahogyan képzőművészet mellékel a leveleihez⁶. Egyáltalán, a levelezésünknek ez a mi általunk művelt archaikus formája igen kellemesen „unzeitgemäss”. Még két gyors észrevétel: életemben egyszer jártam a dicső Nyugaton, és akkor is elmulasztottam megszerezni Rilke leveleit, amelyek bizonyára megvannak paperbackkiadásban. Megírná-e nekem a kiadót, hogy magam is beszerezhessem? Rilke a világ egyik legnagyobb levelezője volt, gyönyörű leveleket írt, és leveleinek száma ezrekre rúg, most kezdik felmérni csodáit.

A másik: érdekes, hogy a fiatalabb nemzedék

humanizmusunk hitelére kérdező, értelmünk higiéniés határait feszegető.

Kertész Imre lágerregénye nem történelmi regény és nem tényirodalom, hanem lelki számadás. Nem kijelentő, hanem kérdéseket mozgató. Nem memoár, hanem fikció, mondhatnánk azt is, hogy újfajta nevelődési regény.

Mintha még nem fejeződött volna be.

Feltűnik az ismert topográfia: a gettó, Auschwitz, Buchenwald; feltűnnek a közismert jelek: a sárga csillag, a marhavagon, a szögesdrót, a kémény; szerepel a speciális jelentésaurájú „lágerszótár”; Appell, Kápó, Dörgemüse... A regény mégsem a legszörnyűbb szimbólumok erdejébe kalauzol –

mindezek akcidentáliáknak is tekinthetők –, hanem – élünk itt egy kiégett metaforával – a szívbe. Egy gyerekebe.

Kiegészítő szívbe.

Elbeszél monológot hallunk. Az egyes szám első személyű narrátor egy tizenöt éves fiú lényébe éli bele magát, és distanciáját, post festa tudását félretolva, alapjában véve jelen időben, de nem közvetlenül élményszerű, „autonóm”, hanem „letisztított”, reflektált monológ formájában elbeszélve előadja, ami akkor és „másnap” történik benne, mármint a gyerekszívben. Az időkeret körülbelül egy év (1944–45-re tehetjük), a térkeret Budapest–Auschwitz–Zeitz–Buchenwald–Budapest.

úgymond nem szereti Thomas Mannt. Nagyon nagy szerző – mondhatom – költő, amellet paradigmikus alak. Engem sötét éveimben – és ezek az évek objektíve is a sötétség évei voltak – kézenfogva vezetett ki a homályból. Attól tartok, a fiatalok polgári és a [*] volta miatt viszolyognak tőle. Csakhogy Európát az különbözteti meg – többek között – Kelet-Európától, hogy ott a polgári problematika igazi, etikai-egzisztenciális problematika volt; azt pedig senki ne rója föl egy nagy írónak, hogy történetesen sikeres is volt – vizsgálják inkább, miként lehet konstruktívan viselni egy nagyigényű életet, úgy, hogy közben a szellemi igények is mind nagyobbakká, tágabbakká növekednek. Hiszen erről szól – többek között – a József; de a Halál Velencében-t, továbbá a Varázshegyet mindenképpen el kell olvasnia, szeretni fogja. De először talán olvasson tőle esszét, a Goethéről, a Tolsztojról meg a Wagnerről szólókat, na meg amit a saját regényeiről írt. És az „Úr és a kutyájá”-t, idillikus épülésül.

Kedves Aljosa-Mityenka, most búcsúzom, sok szeretettel.

Mellékeltem – egy mammut-borítékban, de csak ezt találtam a háznál – visszaküldöm az esszét. Írjon még.

K. Imre

U.i. Felhívom kedves figyelmét Beckett regényeire (a Könyvnapra jelentek meg), a Molloy-t úgy olvasom, ahogy csak fiatal koromban faltam és csodáltam könyvet.

üdv. I.

3.

1987. augusztus 6.

Kedves Viktória, nagyon megfogott legutóbbi levele, mégis – látja – késve és egy kissé vaktában válaszolok. Sajnos, némileg összezsúrtam fölöttem a hullámok, pillanatilag valahol a fenéken, vagy egy tonna víznyomás alatt tartózkodom. Talán még ennyire nem szedtem volna össze magam, ha a tegnap esti zuhogó esőben nem kuporgok egy karosszékekben Goethe Önéletrajzi írásaival, és meg nem erősít a Francia hadjárat „Közbeszólás” kezdetű csodálatos passzusa. Talleyrand jelentette-e ki, hogy aki nem élt a francia forradalom előtt, az nem ismeri az élet édességét? Istenem... hány cezúra volt azóta? Maga, kedves Viktória, azt írta a múltkor, hogy elveszett egy birodalom, a szellem birodalma. Nem: maga a birodalom veszett el, a legtágabb értelemben vett Birodalom, az érzés, a gondolat, a magasabb létezés szálláshelye. Utóbbi írásaimban – magam is döbbenetben tapasztalom – alakjaim romok közt járnak, agyukban félszegen dereng valamiféle egykori élet, illetve egy más dimenzióban létező élet lehetősége? valószínűsége? emléke? reménye? – maguk sem tudják. – Nos, Goethe a Birodalom egyik hercege volt, maga is alapító.

Részleteket kíván tőlem, mint Ivan Karamazov Szmergyakovtól. Ugyan minek részletezzem a napi kórházba járást, a leromló testű [*] öreg hölgyet, aki az anyám – majdnem azt írtam: volt. Emellett olyan eleven energiákat fed fel az ilyesmi, aminek nagy része civilizált országokban, a méltósággal

A szintér az ember mélye.

A felnőtt és a gyerek között az egyik legfőbb különbség, hogy a gyermekben minden, ami emberi – a sötét és a világos közötti egész színkála, a természeti és a kulturált közti rétegződés –, sokkal kendőzetlenebb, nyíltabb, mint a felnőttben. A gyermekben ösztönök, érzékek, érzelmek és gondolatok még szimbiózisban élnek. A felnőttben ezek a dimenziók szétesnek, egymást torzítják és leplezik. A gyermeki nézőpont viszont komplex és par excellence emberi. Humánus tekintetben a gyermeki tudat a legmegbízhatóbb „felvevő”.

A gyermeki lény tudata az ember mélyének legtitkosabb történéseit reflektálja.

Nevelődésünk egyik fő vonulata a nyelv- és beszédtanulás. Nem szavakat és nyelvtant, hanem frazeológiát és mondatokat, nem nyers, hanem ferdített-fordított beszédet, s ezzel együtt kitaposott gondolkodásmódokat tanulunk.

A felnőtté válás: közhelyek elsajátítási folyamata.

A regény gyermek hőséneke nincs saját nyelve. Konkrét és inkonkrét idézés, függő beszéd, elsajátított beszéd (már idézés nélküli idézet) formáiban gyakorolja és kombinálja a felnőtttekét. Az idézet azt jelzi, hogy ráérez a kifejezés álságára és elidegeníti magától: „a többi közt intett, hogy a munkahelyemen nem csupán magamat, hanem a zsidók

együtt, megőrizhető. Itt nem. Amellett, legnagyobb mulatságomra, a kiadó, amelynek éppen most nyújtottam át egy befejezett regényt – a szerkesztők nem is éppen a legrosszabbak –, a szó szoros értelmében eltanácsolt; holmi 50 milliós deficitet dörgölnek az orrom alá, amit persze nem én okoztam, és kíváncsi lennék rá, hogy mi közöm hozzá. Mindegy: regényemet áttolták a következő, úgynevezett tervévre, becsaptak, és szemlátomást nem tartják kívánatosnak, hogy a jövőben is dolgozzam, hiszen egy nyomorúságos szerződést sem kötöttek velem. A kiadó igazgatója⁷ „fogadott”, és a második mondatnál kiderült, sejtelve sincs, kivel áll, kivel ül szemben, sohasem hallott a kiadó által előzőleg kiadott munkáimról, és nem értesült róla, hogy jelenleg is bent fekszik egy kész regényem, amelyet két nyomatékos „lektori jelentés” súlyosbít.

Hát ennyit, és most inkább azt mondanám el, miért fogott meg a levele. Egyszerűen azért, mert életem legjelentősebb, legemlékezetesebb szakaszát éli. Nagyon ismerem a magányát, a bezárkózását, az olvasással, a töredékek [*], az izgalmakkal, a megvilágosodásokkal és az olykori letörésekkel töltött hosszú, hosszú napokat. Jól van ez így, Viktória, maga birodalmi polgár. Bácskai gyerekkora is oly ismerős: mindegy, hogy Bácska vagy valamilyik budapesti kispolgár negyed; az embert sosem ismerték fel, és a környezetből mindig ki kell kerülni valahogyan. Ezen a szerencsétlen, röghöz kötött topográfiai és társadalmi szintéren én még azt sem engedhettem meg magamnak, hogy legalább egy másik városba költözzem. – Különben megvan nekem a magyar Malte, és csakis az van meg, a Görgey Gábor féle fordítás⁸ – akármilyen szerencsétlen, annak idején (valamikor úgy 20 éve jelent

meg – nem, régebben, 25 is megvan), mégis ünnepegy volt az nekem. – Ami az oroszait⁹ illeti, különös módon éltem át a Birodalom ottani összeomlását. Pár éve váratlanul Leningrádba küldtek pár napra (az első és utolsó afféle kiküldetés volt ez, az oka ma is rejtély előttem). Késő este érkeztem, a repülőtéren kiderült, hogy a bőröndöm elveszett, a sötét autótúton be a városba, néhány modern épület-monstrumot láttam, a kivertség és a száműzöttség érzésével mentem fel a szállodai szobámba, az elfüggönyözött ablak elé léptem és elrántottam a sötétkéek elsötétítő függönyt, hogy legalább lássam, hol vagyok. Szemem-szám elállt; akkor jutott csak eszembe, hogy Leningrád Szentpétervár. Október volt, köd, alattam mélyen a Néva, egy fehér ruha lebegett és két férfialak, szőfoslányok hallatszottak fel, velem szemben az egykori Admirális épülete. Micsoda öt nap volt – sajnos, kevés ahhoz, hogy... mindegy. Egyszer, amikor elteltem a palotasorokkal, a romjaikban is regényes és káprázatos polgárházakkal, az egykori fény itt-ott felfoszforeszkáló nyomaival, egy vörös fényű késő délutánon egy gyönyörű és kimondhatatlan hangulatú parkban mintegy elem vetült a nagy menekülés víziója. Semmit sem ismerek Paszternaktól, se Cvetajevától; ez az egész világ, amit maga úgy szeret most, előttem ismeretlen szinte, és feszengve, félelmekkel telve gondolkodom rá; de milyen csoda, hogy azok az emberek fenn tudtak maradni, ha éppen fenn tudtak; és milyen csoda, hogy nem pusztult el minden. Félve és rokoni azonossággal gondolkodom az Elbától keletre létező dermesztő írói sorsra, amely itt egy elszigetelt nyelv hátrányaival is súlyosbított, egy elszigetelt nyelvével, amely éppen elenyészőben van...

Kedves Viktória, érzem, nem nagyon sikerült

egész közösségét is képviselem”; „a csendőrökhöz fordult oda, az egész teret betöltő hangon megparancsolva nekik, hogy addig is, vigyék az egész zsidó bandát oda, ahová ősszerinte tulajdonképpen valók, azaz a lóistállóba”; „azt tartotta, hogy elhagytuk az Urat, s ez a magyarázata a bennünket sújtó csapásoknak”. A függő beszédben használt felnőtt frazeológia már elfogadást, vagy ahogy a gyerek mondani szokta, „belátást” – tanulást – jelöl: „ő is sorsról, a zsidók sorsáról szólott”; „Lajos bácsi is intette: el kell fogadnunk Isten rólunk való rendelkezését”. Az elsajátított felnőtt-beszéd a felnőtté válás vágányán mutatja a fiút: „Régebben nemigen vetünk tudomást a szomszédságról, de hát most kide-

rült, azonos a fajtánk”; „Különben is, a rendőrnek végtére engedelmességgel tartozunk”.

Köves György abban a korban van, amikor a gyerek világnézetet tanul, formál. A tér, az idő, az okság menetei szerint rendez el a világot, kipuhatólja benne saját helyét, azonosságát és másságát, kialakítja attitűdjét, magatartását.

A felnőtté fogadást az ideológiába való beavatás pecsételi meg.

A család és a társadalom is a zsidó eszme bélyegét nyomja rá a fiúra – ellenkező előjelekkel.

A familiáris ideológia koordináta-rendszere szerint a tér, a hovatarozás tere Magyarország („mi, Budapest zsidósága”), az idő „átmeneti” („csak egy

biztatóra ez a levél. De hát ma érjük be vele. Dolgozzon, kérem, és higgye, hogy nem hiábavaló minden, mint ahogy, végső soron, magam is erről vagyok meggyőződve. Sok, sok szeretettel üdvözlöm:

Imre

4.

1987. szeptember 6.

Kedves Viktória, nagyon örültem levelének, mint levélnek és híradásnak Magáról, ha a benne foglaltak nem is örvendetesek, és ha én magam sem vagyok valami örvendetes állapotban. Hogy a természet – hát igen, a természet használhatatlan, mindeddig annyi szűnyog gyötörte az embert, hogy egyszerűen nem lehet ott sétálni. Ez kicsinyesen hangzik, mert ugyan mi a szűnyogirtás – csak hogy ha ellepik és véresre marják, és úgy érzi, nem Európában van (ahol már megtalálták a szűnyogirtást), hanem valahol India mélyén...

No mindegy. Megrendítő kirándulásuk leírása. Egyébként mástól is hallottam már, hogy micsoda állapotban vannak a zsidótemetők.¹⁰ Egy barátom Gyoma környékén született, ahol egykor igen nagy zsidó-magyar kultúra létezett (gondoljon csak Knerékre); most biciklivel végigjárta a környéket, és minden nyomot eltűntnek, elveszettnek és elfelejtettnek talált. „Ha végképpen eltűnnénk innen – mondta –, senkinek sem hiányoznánk.” Igaza van.

Most maguk elutaznak. Sietve küldöm az ajánlást, hogy idejekorán benyújthassa.¹¹ Én 28.-ig itt maradok, hacsak valami váratlan dolog közbe nem

jön. Most ilyen kurta vagyok, Viktória, nemcsak mert éjfél van és nagyon, nagyon fáradt vagyok; de rettentően megviseltek az otthon elszenvedett csapások, alig térek magamhoz, és mire magamhoz térek, csak újakat várhatok. Talán később kialakul bajaim és közöttem valami modus vivendi. Sok szeretettel üdvözlöm, jó pihenést, nyaralást kívánok:

Imre

5.

1987. szeptember 27.

Kedves Viktória

– olyan körülmények közt írok magának, amelyeket biztosan nagyon értékelne (persze, Hvar után, nem tudom); tehát afféle szigligeti őrszobából, karosszékben, szemközt az ablakkal, ölemben a dosszié – előttem a hidegfrontba borult, suhogó park, a felhőkben gőzölgő keszthelyi hegyek; elég, még azt hiszi majd, ilyen idillikusan töltöttem itt ezt a négy hetet. Szó sincs róla; ma, vasárnap délelőtt engedélyeztem magamnak először a semmittevés – illetve a fordítási robot felfüggesztésének – luxusát, és meg kell mondanom, hogy főleg a maga kedvéért. Elolvastam a magától kapott szép leveleket; nem is tudom, hamarjában mire válaszoljak először. Az, hogy nem lehet gyereke: végleges ez, egész biztos? Nem tudja, mennyire megértem a fájaldmát, éppen most: az új regény ugyanis, amibe belekezdtem – köztünk maradjon – a gyermektelenségről és a halottaimról szól. Nagyon régen érlelődik bennem, és amikor A kudarc c. hosszú, hosszú regényem befejezése után a nyáron kegyelemszerűen leírtam az

rövid, átmeneti időszakot kell még valahogyan kihúznunk”), a zsidó eszme tartalma pedig egyrészt vallási, másrészt polgári erkölcsi meghatározottságú.

A nehézségeket „Isten mérte” a zsidókra „hajdani bűneik miatt, s épp ezért csak Őtőle várhatják a kegyelmet is”. A vallási erkölcs „belenyugvásra” és „áldozatos türelemre”, töredelmes elfogadásra tanít, a polgári erkölcs pedig „felelősségtudatra”, a „gond” és a „lemondás” viselésére a „családi asztal” fennmaradása érdekében. Mindebből a „jó magaviselet”, a „fegyelmezettség”, az „engedelmesség”, a „becsület” magatartásszabályai alakulnak ki s testáztatnak a fiúra.

A társadalmi ideológia viszont elválasztja a zsidókat a magyaroktól, örök kiűzetésre kárhoztatja őket, a zsidó eszmét pedig negatívan határozza meg, megvonva tőle erkölcsöt és jogot.

A kispolgár morális fogalmak rózsáival kárpitozza a valóságot, melyben etika már nincs.

A gyerek alapattitűdje a bizalom és a jóhiszeműség: tágra nyílt szem, előítélet-mentes befogadás. Az ellentmondások ostromozására a sírás, az émély a reakciója. Aztán, mert ő a gyengébb, mi mást tehetne: „belát”. A kifordult világban, ahol természetes és botrányos, valós és valótlan helyet cserél az ideológiai diktatúra rémuralma alatt, a nevelődés traumatikus folyamat.

első oldalakat, egyszerre megértettem, hogy olyan „öregkori” stílushoz juthatok el, ahol a szabadság teljére tehetek szert – mindegy, azután tudja, mi történt.

A másik, amit újraolvastam, a kirándulásuk. Igen, a színterekre egyszer legalább vissza kell térni. Én is nagy zarándok vagyok. Hét éve elzarándokoltam harmadszor is Buchenwaldba. A sors megvert egy kelet-németországi ösztöndíjjal. Nagyon mulatságos volt. A lenyűgöző mentalitást, amivel ott szembetaláltam magam, tüstént a jövő regényeként értékeltem. Akkor még Budapest, tudja, csak az első lépéseket tette a végletes inferno felé vezető útján, ahol a pokol kínjai már csak obszcén zajok és még obszcénabb röhejek és bűzők formájában jelentkeznek; az ember már apatikusan röhög. Tudtam, Kelet-Berlinben a jövő totális Kelet-Budapestjét tisztelhetem. Így is történt, de ez most mellékes. Hanem képzelje csak, tolmácsnóm, egy Inez nevű bennszülött, megkérdezte tőlem az első délelőttön Weimarban, hogy a Goethe-házba szeretnék-e menni inkább, vagy Buchenwaldba. Utóbbit választottam. Olyan áprilisi idő volt, derült-borult. A tolmácsnő különféle kérdéseket intézett hozzám, főként topográfiai jellegűeket: hogy mi hol volt eredetileg, stb., és én egyáltalán nem ismertem ki magamat, nem tudtam felelni. Aztán a nyakunkba szakadt az eső. Bemenedültünk egy helyiségbe, amely tömve volt turistákkal, csoportokkal, idegenvezetőkkel, rengeteg fiatallal. Egy kicsempézett emelvényhez szorultam. Akkor néztem csak körül: a boncasztalnak (az egykori boncasztalnak) támaszkodtam – tehát a krematóriumban voltam –, velem szemben a hírheft magasságmérő műszer, mögötte az ablakrés, ahonnan tarkón lőtték a de-

likvenseket, akiket a centiméter alá állítottak. A fejem zsongott a beszélgetéstől, mögöttem egy fiatal pár csókolózott a homályosabb sarokban, stb. Őszintén megmondom magának, nem éreztem át a kellő felháborodást – de messzire vezetne, ha akkori érzéseimről akarnék beszámolni. A lényeg, a kifosztottság és a tehetetlenség, amit akkor én már nem éltem meg, de amit az első szembesítéskor mindig és mindenütt megél az ember, akár Szirákon, akár máshol. Jól tették, hogy elmentek, mert el kell menni, jól tette, hogy a férjével¹² volt.

Ezt a kínos és hasztalan [*] egyébként, amit ilyenkor önmagunkkal és a tárgyakkal folytatunk, egyszer megpróbáltam, hát, lenyomatban megörökíteni. Egy kicsi regényke lett belőle, „A nyomkereső”, ami senkinek a tetszését nem nyerte el. Biztosan nem is sikerült, de annyira foglalkoztat még a dolog, hogy egyszer majd, ha lesz rá időm, előveszem ismét és megcsinálom. Akkor talán majd meg is kérem rá, hogy olvassa el nekem, és mondjon róla szigorúan gyakorlati véleményt.

Az örületről most nem is beszélek. Anyámnál mindazonáltal betegségről van szó, agykori demencia, szklerózis – de hazulról jó híreket kaptam, azt hallom, hogy megszokott környezetében lassan megnyugszik, én is beszéltem vele telefonon, és szinte a régi volt. Persze, szorongva megyek haza. Az emelt hangtól én is éppúgy félek, mint maga. Azt írja, utóbbi négy-öt évben sok sebet kapott és osztott: egyszer majd meséljen erről. A „drámázó” pár: hát ez divat, de undorító. Amellett a nagy őszinteség nem is őszinte. Tudja, olyasmi ez, amit Pascal „szórakozásnak” mond; közben, tartok tőle, rendkívül unalmas, mint minden szórakozás.

Közbevetőleg: Kőbányai János írt pár soros le-

A „munkaszolgálat”, a „légiriadó”, a „zsidótörvények”, a „sárga csillag” Köves György világában magától értetődő fogalmak, természetes dolgok. „A sárga csillagja alatt már mell kezd domborodni néki” – többek között ezzel a mondattal is érzéketlenül jelzi a szerző a fájdalmas perverziót, amelyet a természet és botrányos szimbiózisa nyom rá a gyermeki szemléletre.

Az erotika természetes bontakozásával, a valóság új dimenzióját megnyitó első csókkal egy időben – és azt keresztezve – szakad rá a gyerekre a történelmet borító ideológiai égbolt – „az eszme igazsága”, ahogy a tanulékony fiú nevezi –, mégpedig ezúttal „faji tekintetben”. Egyfelől mint zsidógyűlölet,

másfelől mint „közös zsidó sors” jelenik ez meg neki. A zsidótörvények is kétarcún épülnek be világnézetébe, erkölcsébe: a hatalomnak való „engedelmességre” és a zsidó hagyomány szellemében való „helyállásra”, vállalásra kötelezve őt. Önszemléletét, identitástudatát az ideológiai horizont koordinálja. „Az igazolvány tanúsítja, hogy nem a magam kedvére élek, hanem hadiszükségletű hasznot hajtok a gyáriparnak” – sajátítja el a fiú az alávetettség grammatikáját. A zsidó tudat és az alávetettség köteleességérzete feltételes reflexként összekapcsolódnak benne. Ezt garantálja az az Istenképzet is, amelyet a familiáris tradíció közvetít. Ez a családi Isten és a világban tanult faji eszme úgy

velet. Érdeklődik, „létrejött-e köztünk”, mármint maga és én köztem „a találkozás”. Azt feleltem neki, nem, csupán néhány levelet váltottunk – és eufemisztikusan: végül is nem kell mindenkinek mindent mindenkiről tudnia, ami engem illet, a diszkreció híve vagyok, hogy pontosabb legyek: a komolyságé.

Kedves Viktória, nagyon megértem panaszait a fordításra. Én itt négy hétig mást se tettem – mert másra nem voltam alkalmas –, és bár kitűnő prózát fordítok (Joseph Roth: „Jób”¹⁵), a dühöngésig unom. Mégis, nézze csak, az ember nem lehet mindig teljesen egyedül önmagával. Legrosszabb, legkevésbé ihletett periódusainkat át kell hidalni valahogyan, s ráadásul lehetőleg úgy, hogy elfoglaljon, s a természetlenségünket mégse érezzük természetlenné. A gyerek sem figyelheti folyton a növést, bár persze szeretne már felnőtt lenni. Életem egyik legborzalmasabb periódusa volt az a 13 év, amit a Sorstalanság társaságában töltöttem. Egy-egy fejezet közé olykor évek estek. Állandó depresszióban léteztem (bár senki se látta rajtam). Ha akkor már fordítottam volna, kiegyensúlyozottabb lelkiállapotban éltem volna, és ez használt volna a munkának. Gondolja meg, micsoda adomány, hogy fordíthat, hiszen a szabadságát biztosítja vele; könnyű és periodikus rabszolgasorba vettetéssel megmenekül a szüntelen gályarabságtól, emellett nem kínozzák az elkerülhetetlen természetlen napok lelkifurdalásai. Külsőleg is van némi realitása az egzisztenciájának, és ez fontos. Túlzásba vinni persze nem kell. De hiszen azt írja, van „démonion”-ja, ő megmondja majd, mikor lökje félre és foglalkozzon a valóban lényegi dolgokkal. Nem, ne érezzen lelkifurdalást, hogy „kimarad” ebből az életből: nagy erő ez, Vik-

tória, ígéret van benne és vigasz. Mostanában úgy tapasztalom, hogy az Ország polgárai titkos jeladásokat váltanak a száműzetésben. Néhányan számot vetettek, és ahogyan Kierkegaard mondaná, választottak. „Nem mindegy, hogy milyen nyelven nem értenek meg?” – kérdezte a maga Marinája.¹⁴ Én már a környezetemet, ezt a durva közeget sem akarom megérteni. Újságot nem olvasok, és elmulasztottam a bizonyára igen tanulságos őszi országgyűlést is, amit maga végigdühöngött – teljes joggal, persze. De, tudja, én már ezt is megaláztatásnak érzem, ha merő véletlenségből netalán racionális érvek kezdenek nyüzsgögni bennem országos ügyekkel kapcsolatban: hogy ezt nem is így kéne, hanem úgy, mert... Micsoda ostoba csapda! Egész egyszerűen szólva: más dolgom van. Ugye, magának is?

Sok szeretettel:

Imre

6.

(ismeretlen dátum)

Kedves Viktória, ezúttal ne várjon igazi levelet. Hiszen tudja, mi történt, az anyám szklerózisa ráadásul rögeszmés örületként funkcionál (pillanatnyilag: lesz ez még rosszabb is), és minden gonoszsága ellenem és feleségem ellen irányul, úgy hogy úgyszólván lehetetlen őt ápolnunk. Ez életem leggyalázatosabb története, vétenül csöppentem bele, mint Auschwitzba, és bizonyos tekintetben ugyanolyan meghurcoltatás. – Azért is hívtam föl, hogy ne érezze: a levélírástól

illeszkednek tudatában, mint az érem két oldala. A gyerek észreveszi a felnőttek apró hazugságait és álságait (ahogy a zsidó kereskedő sárga csillagokkal üzletel, ahogy a pékné zsidógyűlöletének funkciója a kenyéradagok megrövidítése stb.), de az „eszme” – a rend, a szabály, az előírás, a törvény – mind valósi, mind világi tekintetben, autoritással bír a számára. Ez az egyedüli „magyarázat” a dolgok állására.

Mint szégyenfoltokat takarják, eufemizálják a felnőttek a vérszívó konfliktusokat.

Az apa munkaszolgálatba vonulása alkalmából a család valódi színházi estét rendez, hogy elmismásolja a rejtett titkot: apa a halálba indul. A fiú munkára való besorozását is hasonló mód körítik. Köves

György világában csak egy kislány akad, aki radikálisan kérdez: mit kezdjen a saját zsidóságával? Mit jelent a zsidó „különbözőség”?

A gyermeki szellem felemeli a szavát – a világ, mint a tanító pálcája, lecsap.

„Szegedről és Debrecenből (1944) június 25-től 28-ig 40 505, Pécsről és Szombathelyről július 4-től 6-ig 29 556 személyt deportáltak, majd július 6. és 8. között ment végbe a Budapest környéki zsidóság elszállítása, amelynek során 24 128-an tűntek el.” A történetírás ilyen globális logikai rendbe rakja az abszurdumok sorát. Az összes 327 771, az itt felsorolt 94 189, illetve 24 124 alá sorolandó Köves György neve.

kedvetlenedtem el, nem, összecsaptak fölöttem a szennyhullámok.

Hátborzongató, amit Cvetajeváról írt. Nem ismertem az ő sorsát. Van az egészben valami felfoghatatlan, de, azt hiszem, az a felfoghatatlanság a mi „modern” korunk pecsétje. Másfelől a lerombolhatatlanná növesztett – vagy növekedett – racionalitás lehet ennek az oka. Mitikus szemmel ez a sors talán otthonra talál a Végzet szférájában. Mit kezdjen vele azonban a racionális ember? Hogy lehetett Párizsból visszamenni? Hogy lehet az, hogy Paszternak hallgatott, és csupán egy kötelet küldött, hogy legyen, amire Cvetajeva fölakassza magát (némi dramatisztikán előadva)? Az egyetlen vigasz az lenne, ha megismerkedhetnék ezeknek az embereknek a valódi mozgatórugóival, a valódi gondolataikkal, tudatukkal, ahogyan történetüket megélték. Hatoljon a lelkük mélyére, amennyire csak tud, és találjon vigaszt a megismerésben, mert Eliade ide, Nietzsche oda – a mítosz most már nem segít rajtunk.

És itt persze, tüstént fölvetődik a Birodalom, ahol a megismerés polgárjogot nyer. Gyönyörűen ír róla, mit sem tudok hozzátenni; talán annyit, hogy a felhő hasonlatát (amelyet főleg a hiányzó gravitáció tesz oly kitűnővé) sziget hasonlattal egészíteném ki, azt mondanám, szétszórt szigetekké hasadozott a Birodalom, melynek polgárai tapogatózva nyújtogatják egymás felé csápszzerű ismertetőjeleiket. De ne feledje, hogy a lakatlan Birodalom nem Birodalom, illetve mások Birodalmává lett. Nos, ez a kérdés. A bitorlók kiszorítják polgáraikat, és a csöcselék császárrá koronázza magát. Lehet, hogy a Birodalom polgárai mindig is a száműzöttek voltak, akik a vállukra vetett tarisznyában viszik

magukkal a Birodalmat, mint a hamuban sült pogácsát.

A „magyarságról” írt esszéje – nos, hát ez nem olyan könnyen elintézhető kérdés. Teljesen egyetértek Magával. Magyarság – ez csak akkor lesz probléma, ha a szemem előtt pusztítják ki azt a nyelvet, amelyen történetesen írok, és amelyben meg kellene őrződni. Istenem, mit törődnék vele, ha mondjuk angolul vagy németül vagy spanyolul is meg tudnám valósítani, fel tudnám építeni nyelvi házamat. Szanszkritul írok – szoktam mondogatni, eleve holt nyelven. Azért, lássuk be, írónak nagy hendikep ez.

Drága Viktória (a neve kedves csengésű, és emellett Churchill magasba tartott két ujját juttatja eszembe néha), térjünk rá némi komor realitásokra. Kérem, írjon nekem Szigligetre egy listát az esszéiből (korántsem teljeset!), és ennek alapján azonnal megírom az ajánlást, hogy még 10-ig megkapja. A cím, még egyszer: K. I., Szigliget, Alkotóház, 8264.

Szeretnék még sokat írni magának, de pillanatnyilag nem megy.

Foglaljon imáiba.

Szeretettel:

Imre

7.

Budapest, október 20.

Kedves Viktória,
nem tudtam, hogy odáig fajult a baj, hogy kórházba kellett feküdnie¹⁵ – szegény! Bizony, könnyelmű volt egy kicsit, hogy idő előtt kijött onnan, másfelől

Ahogy a történelem, a lélek is rendezi a maga abszurd káoszát. „Tévedés” – fogalmaz az autóbusból leszállított gyerek. „Parancs” – fedi le ezt a fogalmat egy másik. „Engedelmesség” – köti össze a kettőt a logika. A „belátást” fokozatosan átszínezi az „engedelmesség” rendezőelve. Ez válik az „értelmesség” szinonimájává. A gyerek észreveszi, hogy a rendőrök is engedelmeskednek valaminek. A „sorsnak”, a „nehéz időknak”, akár a szülei – gondolja. Egy fölfoghatatlan erővonal sodrását érzi, a „becsület” pedig részvételre kötelezi.

A gettó – a lóistálló, a téglaszárító – világa azonban fokozatosan rácáfol az „értelmesség” minden normájára. A fogalmazás kezd el-elszakadozni:

„Nevethetnékem volt kissé, egyrészt a csodálkozástól meg a zavartól, attól az érzéstől, mintha valami esztelen színjátéknak csöppentem volna váratlan a közepébe, melyben nem egészen pontosan ismerem a szerepemet.”

Új eligazítónak bizonyul az erőszak ujjmutatása, még a reménnyel – az erkölcsbe és az értelemben vetett hittel – összefonódva.

A manipuláció – az álhúhás erőszak – a szűz hitet teszi partnerévé.

A fiú „az itteninél értelmesebb” életmódot remélve önként jelentkezik a németországi utazásra. Az iskolában szerzett nyelvtudást kamatoztatni, „világot látni”... Nem pusztán naivitás ez, hanem a humá-

nagyon is megértem. Egy ilyen szobában sűrítve kapja mindazt, ami elől szakadatlanul menekül; és ráadásul betegen, gyöngén, tehetetlenül. Isten őrizzen minket az ingyenes szocialista kórházaktól: beteggebbé tesznek, mint vagyunk – hát ha még komoly betegségről van szó, hát ha az ember még öreg és szegény is: néha (miért néha? gyakran, sőt mindig) azt gondolom, hogy Auschwitz nem a múlt, hanem a jövő. – Bocsásson meg, hogy így nekiszaladt a golyóstollam.

Szívesen és örömmel olvastam úti jegyzeteit.¹⁶ Kedves Viktória, régi gyanúm, hogy maga egyszerre csak regényt fog írni. Nem sürgős – de mondtam már magának, hogy szinte a saját fiatalkoromat éli. Némán jegyzetel (a paradoxon szándékos), figyel és szenved. De mélységes boldogságra vágyást és hajlamot is érzek magában, és mindenekelőtt tud csodálni. Talán ez az alapja minden igaz szellemi tevékenységnek és mindennek, amit az ember létrehoz.

Köszönöm szépen a képzőművészeti figyelmeségét. Csodálatos lehetett az útjuk. Nem számolt be azonban a vajdasági élményeiről. Mi van Líviával? Megbékéltek-e, vagy ellenkezőleg? És a régi barátaival, az értelmiségi körrel, akikkel együtt dolgozott?

Láttam magának egy angol nyelvű könyvet, amely Cvetajeva, Rilke és Paszternak levelezését tartalmazza. Megszerezni, sajnos, nem tudom, de a címét, a kiadót, tehát a könyv adatait megkaphatom, ha akarja.

Ami engem illet, kedves Viktória, még borús az életem. Most már azonban átadtam a kiadónak Joseph Roth „Jób” című regényét – így hát a fordítási roboton túljutottam. Visszatalálok-e a megkezdett

regényemhez? – ez a kérdés. Talán – remélem – igen. „A kudarc” a Szépirodalmi Könyvkiadónál fekszik a mélyhűtőben – a kiadó közben csődöt jelentett. Egy meglehetősen önkényes kézzel kiemelt részlet megjelenik majd a Kortársban, talán februárban, anélkül hogy utalás történe rá: regényrészletről van szó. Így is örülnöm kell, hogy egyáltalán. És a jövő évem anyagilag teljesen kétes. Ha nem kapok ösztöndíjat (de, remélem, kapok), szakadatlanul fordítanom kell majd. Mindegy: sosem voltam elkényeztetve, mégis elkészült egy és más. A bennünket körülvevő kétségbeesés ragálya ellen mindenképpen védekezni kell. Ne feledje, hogy a maga kétségbeesése másért és másra való, mint az övék, a többségé. Mindenekelőtt: a mi kétségbeesésünk nem kétségbeesés, a szó egzisztenciális értelmében. Valami más, súlyosabb és emelkedettebb is, tulajdonképpen és legvégső soron vigasztaló.

Írjon még, szeretettel:

Imre

8.

1987. november 6.

Kedves Viktória, szinte szégyellem magam, hogy micsoda papíroson, micsoda borítékban írok Magának – nézze el nekem, hiszen kóbor lovagként járom a várost (ki, Angyalföldre, a munkaszobámba menet), és éppen nem kaptam tisztességesebbet. Bevallom, szeretem finom ízléssel megválogatott levélpapíroisait, ahol még a boríték és a bélyeg színösszeállítása sem vé-

nus, kultúraközpontú világszemléletből eredő gondolkodás, melyre a marhavagonok brutális valósága a történelmi válasz.

„A cél tudata”, a remény, a humánusra való beállítottság elviselhetővé teszi a szenvedést. A lélek makacs erőfeszítéseket tesz: érthetőnek találni, értelemmel feldolgozni. „Nyilvánvaló”, „utóvégre”, „persze” – szaporodnak a nyomósító határozók, erőltetett válaszul a „furcsa érzésekre”.

„Minden mozgott, minden működött, minden a helyén, s végezte a magáét pontosan, derűsen, olajozottan” – ilyen Auschwitz a némi távlattal, kultúrával, esztétikai érzékkel bíró tekintetnek. Konstruktivista szép rend, a munka szolgálatában.

Az éjszakai görögtűz bámulatot, a nappali fekete füst tiszteletet ébreszt. Az ismeret, hogy emberek égnek, nem tud belső valósággá válni; a tudat kiveti azt. A valóság a „kilátások, eshetőségek meg remények”, az „unalom együtt ezzel a furcsa várakozással”.

A humanizmus szépséggel és hittel dobja meg az abszurdumot – ellenséget kenyérrel, állatiasságon inneni szemlélet: ezen áll és bukik.

A személyiség átformálódása észrevétlen; az idő elosztja, fokozatosan adagolja a tapasztalást. Lassan „természetessé” válik a krematórium és „csodává” a víz. Napról napra, hónapról hónapra érleli a tapasztalat a tudomást, hogy az „emberekhez” képest a fogoly „nem ugyanaz”. „A tábori élet rendes kö-

letlen, és mindig tartogat valamilyen kellemes meglepetést, mint most is a spliti szfinxet.

Már-már aggódni kezdtem, hiszen a múltkor a kórházról írt – az influenzája valósággal megnyugtató. Nagyon szép levelet írt nekem, és mindenekelelt köszönöm, hogy elolvasta „A nyomkereső”-t. Mondott olyasmiket, amik nagyon segítenek. Például, hogy erős töltete van. Aztán a figurák: azt hiszem, jó nyomra vezet, itt a fő baj, nemcsak a gyászfátyolos asszonynál, hanem magánál az elbeszélőnél is. Túl „finom” a vonalvezetés – ahogy Szerb Antal Henry Jamesről írja, és ez bizony hiba. Hanem hogy az idő- és a térélmény megértésre, sőt befogadásra talált Magánál, ez nagy vigasz. Hiszen elmesélhetném én ennek a regénykének a szerkezetét (a csúcspont pl. Dürer néhány, az Apokalipszisből való metszetének „megszövegesítése”) – nagyon szellemes, de hát mi haszna, ha egyszer nem működik. – Tudja, a „Sorstalanság” befejezése után támadt rettentő űr betöltése, és egyben annak a cudar fegyelemnek a nyelvi kitombolása volt részben „A nyomkereső”, de utóbb, visszatekintve egyre fontosabb lesz nekem, és eldöntöttem, hogy ha csak tehetem, átdolgozom, megmentem. Most ugyan mással leszek elfoglalva, de visszatérek rá. Egész biztos igaza van abban is, amit a nyelvéről írt. Mindenki csak elveti, de igazán hasznavehető kifogást csak Maga mondott róla. Ha nem unja, de csakis akkor, írja le, ami még az eszébe jut; egyben egyszer feltétlenül beszélünk erről a regénykéről, ebben a nagyon is gyakorlatias szellemben.

Ami „A kudarc”-ot illeti, most már van egy – azaz I –, kicsikét ugyan hiányos kéziratom; de bizony nem bízom a postára, valami más megoldást kell találnunk. Jövő héten hat napra Szigligetre

utazom. 17-től itthon vagyok, majd kitalálunk valamit, ha tényleg el akarja olvasni. Nem örülök ugyan, hogy feldarabolva látja, ami egy test, sőt lélek, de olyan távolinak tűnik, hogy megjelenjen, és olyan szívesen hallanám, mit szól hozzá, föltétlenül eljuttatom a kezéhez, szigorú titoktartás mellett. Annál is inkább, mert úgy tűnik, kedves Viktória, hogy az a szép világ, amikor akadékoskodva, cenzúrázva így vagy úgy, de valahogyan mégiscsak kiadtak könyveket: a múlté. Egyszerűen megvonták az anyagi eszközöket – még csak azt sem hiszem, hogy az irodalom szelleme ellen érzett elszánt gyűlöletből (amiben úgyszólván lenne valami vigasztaló), hanem pusztán szórakozottságból [*] belátták, hogy az irodalom nem hasznos, de nem is veszedelmes, tehát bőségesen elég belőle annyi, amennyire a hitelkéresek és a kereskedelmi kedvezmények elérésénél feltétlenül szükség van – ez pedig ugyanaz a pseudo-szabadság és parairodalom, amit a szabadság nyugati bajnokai annyira szeretnek. Ne feledje, Viktória, hogy a manipuláció egy és oszthatatlan, és hogy – mint Márai írja – a hazugság még sosem volt ilyen történelemformáló erő, mint ebben a században (bár én azt szoktam magamban válaszolni erre, hogy igen, de ma már a hazugság sem igaz).

Vajdasági élményei szívszorítóak. Mégis örülök, hogy leírta, mert úgy érzem, jobban értem magát most már. Mindenekelőtt annak örülök, hogy pompás életösztonnel eljött arról a helyről, ahol a barátait megfojtották.¹⁷ Nem mintha itt a falakból is csöpögne a kreativitás; mégis a seb, amit gyógyíthatatlannak mond, bizonyos értelemben szabadságának és alkotóerejének a forrása lehet, ha úgy akarja. Egyszer mindenkinek meg kell kapnia az életre

rülményeihez” próbál alkalmazkodni a becsületköz-pontú régi polgári értékrend: „jó rabbá” válni! A kötelességtudat, a felelősség, a szolgálat normái makacsul élnek tovább. Még az ártatlanul szenvedés tudata is ezt erősíti; katarzist vált ki, új erőt ad a „sors” viseléséhez.

Am a rend, a törvény, az igazság, a barátság képzeteit a gyakorlat lassan, de kíméletlenül érvényteleníti. A gyilok minden következetesség nélkül csap le. A „kifogástalan egyenruha”, mely eleinte „szilárd pont” volt, az abszurd halál forrásává válik. A „láger”, ez az új, „de a német fogalomból mindjárt jól érthető kifejezés”, az „új élet” remélt tere az értelmetlen szenvedés színtere lesz. Megáll az idő,

mivel nincs többé remény. Az ima lép a remény helyébe, míg az állati kín és az állati ösztön el nem feledteti az emberi szavakat.

Ez is nevelődés, a kultúra elvesztése.

A kultúra, az értelemcentrikus, fölvilágosult eszmevilág, amelyet a jótékony pedagógia előirányoz, a valóságnak azon mélyrétegében, mely a zsigeri lét sötétjével korrespondeál, érvényét veszti.

A remény mélypontján a fiú saját nyomorultságát állapítja meg. Azt, hogy valóban ein Hund, ein Laus. A tetvekkel érez testvérséget, nem az emberekkel. „Már csak néztem ezt a falánságot, ezt a nyüzsgést, mohóságot, étvágyat, ezt a leplezetlen boldogságot: bizonyosképp, mint hogyha valahon-

szóló sebet – kérem, Viktória, úgy értsen engem, ahogyan mondom, és ahogyan csak az Ország lakói beszélnek egymással. Nekem az is tetszik, ahogyan hordozza ezt a sebet, akár egy választást: nem rokan bele, de semmit sem felejt. Jobban értem azt is, hogy miért választotta éppen azt a kort, amit választott¹⁸ – alkotóra vall, hogyha fájdmában az ember megtalálja a nagy paradigmát –, és megértem, miért mondta: Magának ez jelenti Auschwit-zot. És még inkább hiszem, hogy előbb-utóbb regényírásra lódul a tolla.

Jól van a kiscica? – Éljen jól, legyen egészséges, és gondoljon arra, hogy mindenek ellenére olvasunk, írunk, gondolkodunk, tulajdonképpen kifogunk a rosszon. – 17-e után jelentkezem, és megbeszéljük, hogyan jusson el Magához a kézirat.

Sok szeretettel:

Imre

9.

1987. december 1.

Kedves Viktória, nagyon örültem a levelének. Tehát öregembernek gondolt? Tudja, én sosem foglalkozom a korommal, alkalmasint el is szoktam felejteni, hány éves vagyok (hiszen ez évente változik), csak a születési dátumomat fújom, akkor is, ha álmomból ébresztenek. Talán az a baj, hogy nincs viszonyítási pontom: például egy gyerek, akin állandóan mérhetném az öregedésemet. Ráadásul, amikor „A kudarc” első mondatát („Az öreg...” stb.) leírtam, éppen nyolc

évvel fiatalabb voltam. – Különben úgy élek – nagyjából – mint harmincéves koromban, mígnem, persze egyszerre majd mégis leterít a kor.

Elolvastam Miklós Vermeerjét,¹⁹ és el vagyok ragadtatva. Olyan elemzés ez, amelyen, túl az okosságán, a műveltségén, a tudásán, átsüt még valami végső, nagyon fontos és felemelő: a hit. Nagy vigasz az ilyen könyv, mondja meg neki, kérem; vajon örülne egy neki ajánlott Nietzsche-fordításomnak? Egyebem pillanatnyilag, sajnos, nincs.

Kedves Viktória, nagyon szép órákat töltöttem a társaságában. Szívderítően hatott rám, hogy milyen szépen élnek: dacolva a környezettel, fölépítették otthonukban az Országot. Rend, nyugalom és fény van maga körül, Viktória. Úgy látom, maga már kijutott a megváltatlanság állapotából.²⁰ Kívánom, hogy így is legyen.

Ma én is rövid vagyok, izgalmas napok állnak maga mögött, mire ezeket a sorokat olvassa, húga, akit oly fájón szeret (nagyon igaz, amit a szeretetről ír), már elutazott. Az az érzésem, nemsokára ismét találkozunk.

Sok, sok szeretettel:

Imre

10.

1987. december 9.

Kedves Viktória, remélem, kiheverte már az influenzáját. Hányadszor támadja meg már az idén? – Megkaptam szép, tépelődő levelét: azt hiszem, nem viselkedhet más-

nan ismerném kissé.” Elfogadja a féreglétet. Ágytársul hagyja a hullát, a fejadagja végett.

Hasonlítsunk ehhez egy KZ-dokumentumrészletet:

„A »Sonderkommando« legénysége elkülönítve lakott. Már csak a tőlük kiáradó fertelmes bűz miatt sem érintkezhettem velük. Mindig piszkosak, teljesen elvadultak, brutálisak és erőszakosak voltak. Előfordult – ami különben a többi fogolynál sem ment ritkaságszámba, hogy egyik a másikat egyszerűen agyonverte.”

Ha lerángatnak rólunk minden civilizációs ruhadarabot, ott állunk tulajdon agresszióink martalékaként.

A fiú belső győzelme ott dől el, hogy mégis megőrzi a béke, a szolidaritás, a szeretet illúzióját, ha már nem is az élethez, hanem a halálhoz kapcsolva ezeket. Nem öltözteti megváltó erejűvé a halált, hanem az „eszméket” csupaszítja le, a semmibe mártva be őket.

Félholtan, útban Zeitzből a temetőhely, Buchenwald felé a testi-lelki nyomor oly fokozhatatlanná nő, hogy valami negatív nirvána, a semmi határát súrolja. Az épp csak hogy pislákoló, a nyomort még fenntartó tudat, mely már a semmit vágyja, most, a halál karjában, mintha gyertyát gyújtana. A „földi maradványok” ott, a marhavagonban, szükségét érzik a jónak: „Mondhatom, tettekkel sem takaré-

ként Melindával,²¹ mint ahogyan viselkedik. Végül is az ember felnőtté válik, elmúlnak a nagy kitárulkozások, az egymásra omlások, az érzelmi hányattatások, végső és pusztíthatatlan üledékként, mint gyümölcsben a mag, a választás marad. Maga ebben mutat neki példát – jól teszi, hogy nem hígítja szavakkal. A felnőttesség legveszedelmesebb pillanatait, azt hiszem, azok, amikor ráébredünk, hogy alapjában véve nem sokat tehetünk szeretteinkért, és főként nem élhetjük helyettük az életüket. Az efféle belátásért többnyire büntetés jár: az emberek (most persze nem a hűgárol beszélek) többnyire mindent elkövetnek, hogy akkor hát a maguk életét se élvezzék. De aki választott, már nem engedhet, hiába settenkedik a lába körül a rossz lelkiismeret. Bizonyára erre gondol, amikor a szeretet fájdalmáról beszél: mert tulajdonképpen tehetetlenek vagyunk, és nagyon rossz belátni ezt, még rosszabb nem belátni. Lehetőségeink kizárólag ezen belül vannak, ha vannak. Megváltatlan állapot ez is – látja, máris helyben vagyunk. Költő barátjának nincs igaza.²² Nem állítom, hogy a megváltatlan állapotot ne lehetne másként is – még ezerféleképp akár – hívni, és nyilvánvaló, hogy maga is leírja még további változatait. A felismerés azonban alapvető – barátja vagy nem értette meg magát, vagy egyáltalán nem érzékeli az ember számkivettségét. Különböző is: nagyon törekeny a lírai gondolkodás műfaja, ha szabad tanácsot adnom, kiválasztottaknak mutassa csak a rövidebb írásait, vagy pedig akkor, ha már több gyűlt össze, ha tehát egyik kiegészíti a másikat, s úgyszólván kézen fogva vezeti ki az embert önmaga felé. Nincs értelme, hogy nehezen kivívott egyensúlyát méltatlan sérelmeknek vesse prédául. Aztán esetleg napokig nem tud dol-

gozni, ráadásul az egészről nem tanult semmit. Hát nem?

Köszönöm a képet: az öreghez tehát egy leány is jár? Nagyon kedvesen ül ott, kezében valami címerrel (?), mintha csak figyelmeztetné vagy emlékeztetné valamire az embert – talán megváltatlan állapotára? Nagyon tetszik különben a „szétszóródástól való félelem”: de látja, ezt is csak az érti meg, aki tudja, mennyire nehéz elérni az összefogottság ritka pillanatait, az egységet önmagunkkal és a dolgokkal, azt tehát, hogy megszólalhatunk – vagyis panaszra nyithassuk a szánkat.

Szeretettel:

Imre

11.

1987. december 21.

Kedves Viktória, közben engem is elkapott és alaposan meggyötört a nátha (influenza?), még most is alig vagyok magamnál.

Nagyon örülök, hogy tetszett „A kudarc”. Persze, tartsa csak magánál még (sűrű titoktartás közepette), ha úgy akarja: én 5-én azonban 2 hétre Szigligetre megyek, és előtte találkozunk kell, mert másnak is odaígértem – jó lenne pl. 4-én délután, mint múltkor? Előbb még felhívom, és megbeszéljük az összes részletet.

Annak kevésbé örülök, hogy a Sorost nem kapta meg. Tudom, hogy óriási túljelentkezés volt az idén, több mint százötven pályázat érkezett (állítólag),

koskodott, kinek csak képességéből tellett, s hozám is adagoló kezek irgalmas szorgoskodása jutatta például el, ki tudná, mi távolságból, a sárgaréz konzervdobozt, mikor bejelentettem: vizelnem kell.”

A Sonderkommando-legények sem süllyedtek ilyen mélyre.

Túl goromba meghatározás lenne azt állítani, hogy a fiú a halált választotta. Inkább csak az árnyok, mondhatnánk, a harmónia állt helyre: elalélt az életosztón, amikor az élet a féreglétet kezdte jelenteni, s megnőtt a halálvágy, mivel a béke s a széldség csak ott lelt részre.

Itt a halandó test érzelmeiből született némi humánus.

Ugyanakkor mintha az ember mélye ellenállhatatlan éhséggel kívánná az érzéki szépet is, reflexszerűen, mint a kenyeret. A szép pusztas csillogása, az érzékiség varázsa nem gyengébb, mint a szeretet és a béke halálba szorult erkölcsi öröme, mint az értelem halálra mutató iránytűje.

Mint a feltétlen reflex, Buchenwald kapujában az érzékre szólító „látvány” és „illat” ekként szólal meg a fiú lelkében: „szeretnék kicsit még élni ebben a szép koncentrációs táborban”.

A kettő – a szép és a jó – nem egyezik. Otthonát veszti az igaz.

A túlélők, akik a halált érzik ereikben, bizonyosan mosolyognak, amikor tekintetük szépet formáz: mi-

de persze így is sokan megkapták olyanok, akik arra magánál sokkal kevésbé érdemesek. De föltétlenül meg kell próbálni újra! Egyébként fordításra is szoktak adni, ha az ember valamilyen „blickfangos” témát választ. Nagyon-nagyon szomorú lenne, ha komoly anyagi gondjai lennének, és méltatlan munkákra kényszerülne. Ilyen szempontból is jó hír, hogy megjelenik a „Sorstalanság”-ról írott esszéje. Sajnos, nem tudtam újra elolvasni (túl beteg voltam ehhez), de jól emlékszem rá: biztos vagyok benne, hogy magasan kiemelkedik a „mai magyar” esszétermésből, tisztasága, tárgyhűsége és a már szokatlanná vált erénye folytán, hogy nem akar semmi mást, nem irányul semmiféle irodalmon kívüli célokra. Emlékezetem szerint nyelvileg is kiváló, helyenként megvilágító – van benne valami idegenes is: ez a mozzanat a szemléletben rejlik, a maga szemléletében, amely szellemileg megvesztegethetetlen, technikailag pedig tágabb, bővebb forrásokból táplálkozik, mint ahogy a helyi, provinciális „irodalmi élet” megszokta. Egyszóval: kiváló írásként emlékszem rá, akkor is, ha újraolvasva találna benne javítanivalót. Ezt „objektíven” mondom, szubjektíven pedig biztosíthatom, hogy senki sem írt még ennyire érvényesen erről a könyvről.

Kedves Viktória, éppen most csak annyira futja még az erőmből ma, hogy boldog ünnepeket kívánjak maguknak, és minden jót az újesztendőben. A Nietzsche (Miklós számára) nem bízom a postára, elviszem majd, hiszen úgymint találkozunk.

Sok, sok szeretettel:

Imre

12.

1987. dec. 26.

Kedves Viktória, nagyon, nagyon köszönöm a világvégi gyönyörű és zord szélalmot,²³ és kedves szavait. Igyekezni fogok, hogy az őrlő idő ne őrljön fel, és elvégezhessem jövőre is, amit végezniem kell – egyébként tényleg igényes terveim vannak és töménytelen munka vár. Szeretném, ha jövőre is olvashatnék Magától sok szépet, szeretném, ha elkezdené a Cvetejeva-könyvét – a zaklatottsága, a veszélyeztettség-érzet, az a fajta elnehezülés, amiről beszámol, arra vall, hogy írásra készülődik, hogy feladat érlelődik Magában. – Nem válaszolt rá, hogy megfelel-e a 4-e, hogy „A kudarc” kéziratát visszakapjam? Engedelmevel fölhívom majd; és Miklós részére is elhozom a Nietzsche-t. Sok-sok ünnepi jó kívánsággal és szeretettel:

Imre

13.

1988. január 4.

Kedves Viktória, még pár sort, gyorsan, mielőtt lemegyek Szigligetre. Meghatottak az ajándékok (talán nem adtam jelét kellőképpen), és köszönöm nektek a beszélgetést és a vendéglátást – néhány órára felfényllett írói létezésem, mely különben a körülmények iszapos tócsái alatt fuldoklik. Nehéz megmaradni, még nehezebb fennmaradni; ez az igazi művészet. Van azon-

lyen isteni a látszat; bizonyosan mosolyogva hajtának fejet, amikor a becsület, a hősiesség példáit látják: milyen szép, hogy ily makacsul illuzórikus az ember.

A fiú túlélővé, „ezeréves gyerekké” (Pilinszky) vált. Ahol „a szabály, az értelem, az élet, a dolgok rendje” a halál felé mutatott, ott a túlélés az abszurd érzetét kelti. Akár jól is érezheti magát az ember. Elégedett. „Gondtalan álom: »nem, ennél többet nem kívánhatok, ennél többre koncentrációs táborban – beláttam – nem vihetem«.”

A buchenwaldi barakk-kórház lakói azonban – „rendes, szép emberek arccal, hajjal” – nem e belátás szerint élnek. Amikor a fiút sorsa felől kérdezik, s ő egész egyszerűen elmondja, a szájalom és az

igazságtalanságérzet megrendülését látja arcukon, mely érzelmet ő meglehetősen irracionálisnak talál, mígnem észreveszi, hogy „egyenest keresik, kutatják szinte az alkalmat, a módot, az ürügyet erre az érzelemre, valami okból, szükségből, valaminek a bizonyosságául mintegy, a módszerükének talán, annak esetleg, ki tudná, hogy még képesek rá egyáltalán”. Az irracionális cselekvések – beteglátogatás – ajándékozás –, a „minden eredmény, előny, megfogható haszon” nélküli tettek láttán pedig ráeszmél a „belátáson” túli célra: „valamennyit változtatni, rést ütni, egy cseppnyi hibát ejteni valamin, egy bizonyos renden, a köznapok egyformaságán, egy kissé magán a természetén talán”.

ban egy pont, egy észrevétlen pillanat, ahol és amikor valami átbillent már, és amely pillanaton, vagy talán választóvonalon túl már minden, minden, még a legrosszabb is csak gazdagít. Egy világos délutánon vagy álmatlan éjszakán hirtelen felismerjük ezt. A legrosszabb helyzetben, a legkilátástalanabb gondolatok közepette egyszerre elmosolyodunk ilyenkor, és igent mondunk. Ha önmagát elfogadja az ember, a világot, mi több: közvetlen környezetét is el tudja fogadni, ami olykor tán a legnehezebb. Szeresd magad, és akkor másokat is szeretni tudsz, és téged is szeretni fognak.

Nem is tudom, miért írtam most ezt: talán nem is neked, inkább magamnak, de talán neked is segít. Ne csüggedj, Viktória, ha fordítani kell, vagy más módon robotolni, ami azonban nem meríti ki istentől kapott erőidet: minden hasznodra lesz, ha úgy akarod, és sajátos elégedettséget érzel majd, ha megpillantod mezítlábas lényedet, amint leszegett fejjel a kenyérért szolgál, akár a bibliai leányok, akik vizet hoztak a kútról; mert nem a teljes lényed az, hanem csak egy kicsi darabkája, amit, ha úgy tetszik, vigasztalón magadhoz veszel.

Mondd meg Miklósnak, hogy nagy öröm volt vele beszélgetni, örülök, hogy megismertem, és meleg, baráti szeretettel üdvözölöm.

Most Szigligetre megyek, Viktória, és két hétre talán kiszállok a tébolyból. Megmártózom az idegen nyugalomban, mint egy mágneses fürdőben.

Boldog újévet! – Nem lehet elégszer mondani.

Sok, sok szeretettel:

Imre

14.

1988. január 24.

Kedves Viktória,
örülök, hogy a múltkor mondhattam neked valami vigasztalót, valami buzdítót. Remélem, még kitart, mint egy elnyújtott hang, mert most bizony semmi nem jut eszembe. „Szíves” vagyok én is, Szigligetről hazajövet fejem fölött összecsaptak ön- és közügyeim, még munkára is alig maradt időm.

Nem is tudtam, hogy januárban, s hozzá 13-án van a születésnapod: baráti szívvel sok-sok jót és szépet kívánok. A pinty házaspár biztosan berendezkedett már nálatok és vígan füttyörész (vagy mást csinál? Nem olyan mély hangja van inkább?). – Mondanom sem kell, mennyire kíváncsi vagyok új kis esszédre. – A József Attila-cikkkel kapcsolatosan kevésbé értünk egyet.²⁴ Egy példa: „A Gyömri Edit iránt érzett szerelem, az ebben aktiválódott ambivalencia nemcsak érzelmi, hanem egzisztenciális értelemben is ambivalencia, kétfelé-feszítés volt: egyrészt akkor, pillanatnyilag az élet irányába működött, másrészt felkeltette és megerősítette a halálösztön kialakulását.” Halandzsa ez bizony, az pedig, hogy a költő öngyilkosságának „törvényszerűségét” bizonygatja, afféle leglaposabb racionalizmus, egyszerűen bárdolatlanúság. Úgyszintén a verseiből sem lehet következtetni a költő halállal való kapcsolatára: a verbális szféra, kivált a művészi, nagyon különbözik a tettekétől, az átjátszás itt nem logikai, semmiképpen sem egyenes vonalú, és nem is biztos, hogy van egyáltalán átjátszás. Tegyük fel, hogy József Attila egyszerűbb és elkese-redettebb lélek volt, mint, mondjuk, Schopenhauer,

Ebben állna az ember igaza? Hogyha adott sor-sát megtagadni nem bírja, hát makacsul tagadja illúziói koncentrált erejével?

A felnőtté válás nem az illúziók elvesztését, hanem azok elnehezülését jelenti. „Hét nap hét esztendő” – jut eszébe a fiúnak egy mesebeli mondat még a zeitzi munkatáborban, amikor a „becsület”, az „értelem” eszméit mind ólmosabb súlyként vonszolta az idők mélyén. „Belátom” – hajtogatja a legképtelenebb jelenetek részeként, lelkierejét pattanásig feszítve, s amikor az értelem iránytűje a meghalás felé mutat, azt is viseli. S elnyeri életét. Így veszi át a roncs gyerekest a mesék igazát is Buchenwaldon és Auschwitzon keresztül – bár az

talán épp lényegét veszíti el, az ártatlan, szárnyaló hitet, s válik a ráncos öregember súlyos tapasztaltává.

Hitler is idealista volt. „Igenis, barbárok vagyunk. Azok akarunk lenni. Büszkék vagyunk rá.” Gideon Hausner szerint „Hitler figyelemre méltó tehetséggel tudott a tömeghez szólni; ügyesen manipulálta érzelmeik mélyrétegeit, és értette a módját, miként terelje a csöcselék elfojtott vágyainak megnyilvánulását a megfelelő mederbe”. Igen ám, csak hogy ő nem ismerte a lélek mélységeinek szörnyű valóságát, ahol a féreggé vált ember torz ábrázata a kormos égtől búcsúzva saját csúnyaságán túl azt érzi, hogy szép, és békésen megboldogul.

a pesszimizmus és az akaratmegtagadás nagy prófétája, aki magánéletében optimista volt, ápolta testét és aggastyánkört élt meg. De József Attila öngyilkossága akkor sem, sohasem lehet „törvényszerű”, még ha ezer jel mutat is efelé. Az egész világirodalomban egyetlen helyesen ábrázolt öngyilkosságot ismerem: az Anna Karenináét. Ebben világosan megmutatkozik a gőgös lélek elnémulása, a megvetés végtelenje és a pillanat örvénye, – ennyi csak, és semmi több, főleg semmi „törvényszerű”. Verset írni és öngyilkosnak lenni: ez két, egymással homlokegyenest ellentétes tevékenység, és amikor a költő öngyilkos lesz, lemond a versírásról; hogy úgy mondjam, átlép egy másik műfajba, amelyet sem esztétikailag, sem másként nem kell már elemezni, mert immár nincs benne semmi másnak szóló (legföljebb a megvetés), hanem kizárólag a szubjektum sajátja. Beney Zsuzsa ezúttal sem vette figyelembe Wittgenstein bölcs tanácsát: „Amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell”.

És ugyanez vonatkozik a leveled utolsó bekezdésére is, Viktória, ha továbbra is barátok akarunk maradni.

Sok szeretettel:

Imre

15.

1988. február 2.

Kedves Viktória, írtam ugyan (megkaptad-e?), hogy ha csak lehet, ezen a héten felkereslek. Sajnos, nem lehet. A „sajnos” talán nem a legpontosabb kifejezés, mert saj-

nálom ugyan, hogy nem találkozhatom veled, örülök viszont, hogy vadul, mondhatnám ihletetten dolgozom. Így aztán a délelőttieimre – melyek úgy 11-től 5-ig terjednek – most föltétlenül, parancs-szerűen szüksége van a munkámnak. Tudod, Angyalföldön dolgozom, öreg nagynénémnél, egy panelház félszobájában: mire hazaérek és megebédelek, csaknem hétre jár. Estéimet sokszor foglalja le beteg anyám. Látod, így élek. „Mint egy kutya” – ahogy Pilinszky mondta mindig, felejthetetlen hangsúllyal ejtve ki a „kutya” szót, telve önsajná-lattal, megvetéssel, titkos elégteliséggel.

– Nos, szóval 8-ig, míg egy hétre Szigligetre nem menekülök, semmiképpen nem jutok ki a Körösi Csoma útra. De utána (vagyis 15. után) feltétlenül, és hogy mikor, azt majd telefonon megbeszéljük.

Hogy vagy? Családoddal – igen tágan értelmezve, tehát az állatvilágra is kiterjedő családdal – együtt? Lám, lám, mégsem küldted el nekem a tiszta érzésről szóló kisesszédet.²⁵

Kedves Viktória, ilyen rövid vagyok ma. De mégis követelőzik az asztalon várakozó blokkfüzet, követeli az új bekezdést. – Hogy aztán a munka végül megéri-e majd a sok hókusz-pókuszt? Most az az érzésem, hogy eléggé eredeti, egyszersmind talán szívhez szóló munkába vágtam. Izgat egy bizonyos stílus – öregkori stílusnak nevezném, abban az értelemben, ahogyan Adorno Mahler stílusáról mint öregkori stílusról beszél. Minden hangjegy mögött annyi lélettapasztalat áll – mondja –, hogy mindegyik többet jelent önmagánál. – Hát légy szíves, drukkolj nekem, és foglalj imáidba.

Szeretettel:

Imre

Ebben állna az ember szabadsága? Az adott sors, a rabság transzcendálásában?

A saját sors, a megvalósult szabadság motívuma is felmerül.

„Fehér zászlónak néztem, s ennek közepéből, jól belétekerve, oly holmi hegye, vége kandikált elő, melyet rabkézben eddig még sosem láttam, valami, amire az egész szoba megmozdult, felszisszent, felmorajlott, egy tárgy, amelyet – mielőtt még ágya alá helyezte volna – Pjetyka mindenkinek megmutatott, egyetlen, futó pillanatra mindnyájunknak látni engedett, de oly mosollyal, valami oly mozdulattal a melléhez szorítva, hogy már-már én is szinte a ka-

rácsonyfa alatt, a régidő óta várva várt becses ajándék birtokában éreztem magam...”

A béke általános és a karácsonyfa keresztény vallási szimbólumára vetül a küzdelem konkrét jelképe. Béke, szeretet és erőszak talál egymásra ebben a szabadságot ígérő képben.

Ezt az összekapcsolást a zsidó hagyomány nem vállalta.

Ennek a regénynek nem kulcsszava az, hogy „zsidó”. Az utolsó lapokon így válaszol a fiú a kislány ama kérdésére: „Most már meg tudnám mondani néki, mit jelent az, hogy »zsidó«, semmit, nekem s eredetileg legalább semmit, míg csak el

16.

1988. február 17.

Kedves Viktória,
köszönöm a fényképet, te (negyedprofilban) nagy-
szerű vagy, én azonban kétségbeejtő: ez még a va-
lóságnál is rosszabb.

Kellőképp megijedtem a könyvespolc történeté-
nek²⁶ hallatán. Borzasztó! Szemüveggel megvizs-
gáltam, ami a fényképen látható, és úgy vettem
észre, tisztességesen be van „tiplizve”. Mi történt
hát? (Vagy az ördög tévedett-e, vagy az angyal di-
adalmaskodott – ez, azt hiszem, felfogás kérdése.
Mi higgyünk mindenesetre az angyalban, mert az
ördög undok, kellemetlen és nagyon sok példány-
ban látható város-, sőt országszerte.)

Ami a hallgatás-térképemet illeti, hát nem
tudom. Én szeretek hallgatni. Ezt viszont rengeteg
beszéddel leplezem. Így aztán rengeteg alkalmat
adok magamnak, hogy elszóljam magam. Alapos
megfigyelő mindent észrevehet rajtam, azt hiszem,
és ezt – alapjában véve – nem is bánom. Mindene-
setre komolyabb komplexusról nálam nem lehet szó
(és igazad van, ebben közrejátszhat életkorom,
mely mindinkább felszabadít, ha éppen az eszembe
jut), arról pedig még kevésbé, hogy megsérthetél
volna – legkevésbé pedig ultimátumról. Az a baj,
tudod, hogy már nem nagyon emlékszem pontosan
a szavaidra, sem arra, hogy én mit írtam: nem le-
hetne elfelejteni? A Beney-féle tanulmány nagyon
felbosszantott. Dühöng a dilettancia, és most értem

meg igazán a régi szólást, hogy a papír türelmes.
Ráadásul ezt a szemléletmódot állhatom a legkevés-
bé: hogyan lehet valaki öngyilkossága „törvény-
szerű”? Nem érzed-e a papír szó és a valóság között
tátongó rettenetes sötétséget? És ezt olyan valaki
írja, aki maga is költő, még ha nagyon rossz verse-
ket is ír, szegény.

Kicsit futtában írok, mert változatosság kedvéért
éppen a fürdőszobánkat verik szét. Ugyanis ázik a
szomszéd. Következésképpen már a harmadik éjjel
nem alszom, mert hajnalban kell kelni, hogy a sze-
relőket fogadhassuk, és ha nekem másnap időre kell
ébrednem, legjobb, ha le sem fekszem.

Háznépéd gyarapodása bizony kellő ámulattal
tölt el.²⁷ Nagyon megilletődötten gondolok rád,
amint áldó kezed kiterjeszted fölénk (madarak ese-
tében alájuk), amelybe ők gyöngéden beleharapnak
vagy megkarmolnak. De azt írod, nem így képzel-
ted valamikor: madarat röptetsz, mert lenyesik a
szárnyaidat? Mindnyájunkét lenyesik itt. Jó, hogy
ha az embert legalább dolgozni hagyják. Apropos:
írom új regénykémet (inkább hosszabb elbeszélés
lesz belőle). Te pedig nem küldted el nekem az
ígért, és azóta már biztosan készen álló kisesszédet.

Igen, majd meglátogatlak, és visszaviszem a cso-
daszép Vermeer-albumot. De nem most: pillanat-
nyilag vadul dolgozom, ha hagynak. Márc. 8-án vi-
szont lemegyek egy hétre Szigligetre. Addig csak
jut egy kis idő. Majd telefonálok előtte.

Sok, sok szeretettel, Viktória, és melegen üdvöz-
löm Miklóst is:

Imre

nem kezdődnek a lépések. Semmi sem igaz, nincs
más vér és nincs egyéb, csak...” Nincs tehát másság,
„fajta”, mely fogalmak a még ártatlan gyerek tuda-
tába nyomódtak bele Budapesten. „Csak adott
helyzetek vannak és bennük levő újabb adottsá-
gok.”

„Zsidó” – egy név, egy kiégett metafora, mint a
„szív”, az „Isten”, s mint ezek a szavak, a valóság-
nak egy mély s megpróbáltatott dimenzióját jelöli.
A szabadságtól fosztott sorsot – rabruha – és az em-
beri tekintetet – fegyencfej –, mely semmibe veszi
azt. Nincsenek.

Nincsenek illúziói, de nem tagadja meg azokat.

Az „adottságot”, hogy alászálljon az ember mé-
lyére, minden nemzet fiának, de a legtöbb zsidónak
biztosította a fasiszta idealizmus. Ezt a privilégium-
ot veszi ma magára az a zsidó és nem zsidó, akit
ősei múltja lelki számadásra kötelez.

17.

Szigliget, 1988. május 30.

Kedves Viktória,
ezúttal én kérek bocsánatot tőled a hosszú hallgatásért. De hidd el, most is csak nehezen tudom megtörni ezt az engem körülvevő, és bizony csak pillanatnyi csöndet. Így ez a levél drámaian rövid tud csak lenni. Két hetet Szigligeten töltöttem, ma utazom haza. Otthon súlyos és nyomasztó kötelességek várnak. Ez úgy hangzik, mintha kétségbeesett lennék: szó sincs róla, csak nagyon le- és elfoglalt. Azért nagyon remélem, hogy hamarosan jelentkezhetem, és, talán nemsokára, ismét beszélgethetünk egyet, mint legutóbb azon a felejthetetlenül szép vásárnap délelőttön. Addig sok szeretettel üdvözöllek, és kérlek, Miklósnak is add át üdvözlömetem.

Imre

18.

1988. július 1.

Kedves Viktória,
Örömmel teszek eleget a kedves meghívásodnak. De mikor? A 20-át követő szombaton vagy vasárnap? Felhívlak és megbeszéljük. A mai nappal kaptam meg egy kölcsönlakást (a hó végéig: nyáron nagyon jól jön, most a szobám, ahol máskor dolgozom, ilyenkor tűrhetetlenül forró), és itt az új regényemet írom, amiből már sok-sok oldal el is készült. („A kudarc” után biztattál, hogy tüstént írjak valamit.) De a jó újságokat miért hallgattad el? És hol tettél szert megint erre a csodás levélpapírra, amelyre a „Meghívót” írtad? Nagyon aranyos ötlet igazán.

Hamarosan telefonálok tehát, sok szeretettel, üdvözlöttekkel Miklósnak is:

Imre

U. i. És hozom a Vermeer-albumot!!

19.

1990. febr. 1.

Kedves Viktória,
megkaptam kedves leveledet és szomorú „búcsúdat” a Vajdaságtól. A cikk szép, és bizony nem derűs, de hogyan és miért is lenne?

Januárban Szigligeten voltam, egy kis fordítást csináltam a Holminak, meg írtam egy nagyon rövid

előadást: A Thália Stúdióban (?) ugyanis lesz egy beszélgetés, „koncentrációs világegyetem” a címe, és felkértek a részvételre. Az orosz és a német táborokról lesz szó. Kényes, de igen érdekes téma, amiről tulajdonképpen még senki semmit nem tudott igazán mondani.

Különben folyik ki kezemből és életemből az idő. Egy hülye és – számomra – fölösleges fordításon „dolgozom”, legalább májusig eltart még. A „Forrás” márciusi számában lesz egy kis „Gályanapló”, a Holmiba is írtam valamit, az őszi bécsi utamról. Hát ennyi. – Schubertben nagyon egyek vagyunk. – Ha esetleg visszakered az „Ex”-nek szóló írást, visszakiüldöm.

Sok, sok szeretettel üdvözöllek, Miklóssal együtt:
Imre

20.

1990. június 17.

Kedves Viktória,
köszönettel megkaptam az esszédet,²⁸ és őszintén szólva megindított. Nagyon örülök, hogy ilyen szép megnyilatkozásra készített a „Kaddis”-om, író ennél többet nem kívánhat, barát ennél nagyobb elismerésben nem részesülhet, most úgy érzem, valóban sikerült adnom valamit. Őszintén örülnék, nem is tudom, miért, ha kinyomatva is láthatnám – bár a Magyar Naplóban már megjelent egy kritika. Biztosan azért, mert ha valóban kaptál valamit, ezzel a beleérzéssel, belegendolással bőven visszaadtad.

Jánossal (Marno) kapcsolatban állok – Radnóti²⁹ bizonyos javításokat kér tőle, ebben szeretne János tőlem véleményt hallani. Nem könnyű dolog.

Szép nyarat kívánok Neked, Miklóst barátsággal üdvözölöm – és a szőke Fannykát!³⁰

Sok szeretettel:

Imre

21.

Budapest, 1990. december 6.

Kedves Viktória,
köszönöm a leveledet és a fényképet – Fannyka csodálatos!

Hamarosan ajánlást is fog írni a kép hátára.

Fordítási szenvedéseidet nálam jobban senki meg nem érti. Hosszas vívódás után épp pár hónapja adtam vissza a kiadónak a Canetti-önéletrajz harmadik kötetét, pedig félig lefordítottam már. Egy-

szerűen nem volt erőm folytatni ezt a lélektelen mondatgyártást, amihez a világon semmi közöm. Remélem, az élet nem kényszerít többé arra, hogy regényeket kelljen fordítanom, élet-és szellemrablás ez, semmi más, és végül is már 61 éves lennék, és meg kellene írni, amit még meg kellene írni. – Különben lefordítottam a nyáron egy Schnitzler-darabot, amit állítólag februárban bemutat a Vígyszínház; ez a fordítás jólesett, mert idő- és hosszúságracionális volt, és átlátható; elkeseredésemben mégis írtam utána egy elbeszélést, éppen most fejeztem be, „Az angol lobogó” – ez a címe.

Kedves Viktória, én nem félek attól, hogy „elsüllyedsz”, ezen rég túl vagy már, és bebizonyítottad, hogy nincs rá hajlamod; most Fannyka még inkább fenntart – nem is csak a felszínen, hanem annál jóval magasabban. De azt nagyon sajnálom, hogy annyira nehéz ez; az ember azonban valahogy elkülönül a környezetétől, és lehet ezt úgy tenni, anélkül, hogy árulást követnének el. Nekem nagy gyakorlatom van ebben, tudom, hogy a boldogság, vagy nevezük csak örömmel, nem kint van, hanem bent. Ha van; azt hiszem, mindenkiben, aki a szó tágabb értelmében csak egy kicsit is tehetséges, van – annak ellenére, hogy a legtörekényebb, és mert annyira törekény, az emberek szeretik szétzúzni.

Hallom, szegény Marno beteg volt; itt van a kötet, időben, szép formában megszületett, holott János sokat szorongott miatta³¹. Látod, végül lassan minden elkészül. Biztos, hogy a fordítási „káosz” után Te is rendet leszel. Örülök, hogy ezt általam tervezted tenni, és persze alig várom, hogy a réveden megtudjak valamit magamról. – Örömmel elküldeném az új elbeszélésemet, de nincs példányom: beteg a gépíróm, így xeroxoltatni voltam kénytelen, és éppen csak annyit, amennyire szükség volt – így is egy vagyon. De talán 2-3 hónap múlva megjelenik valahol (a Holmiban?), könyvnapra viszont a Holnap akarja kiadni, néhány más írással együtt.³²

Vigasztaló, szép karácsonyt kívánok Neked és mindnyájatoknak:

Imre

22.

1991. szept. 10.

Kedves Viktória, köszönöm megindító írásodat: most már értem, miért voltál annyira lehangolt, amikor telefonon beszéltünk. De az ilyen írásoknak az a titkuk, hogy végül erőt vesznek a valóságon. Ha a tehetség ado-

mány, akkor ebben a tekintetben az; és errefelé, Kelet-Európában duplán az, mert százszorosan súlyos valóságon kell naponta erőt vennünk.

Sok szeretettel üdvözlö:

Imre

23.

1991. okt. 28.

Kedves Viktória, köszönettel megkaptam leveledet is, a cikket is. Azt ne bánd, hogy „eladásra” írsz, végül is mindenki ezt teszi, aki egyszer már „hivatásossá” vált, a legkisebbektől a legnagyobb szellemekig. Ami pedig a szükségét illet, azt, hogy nem érzed eléggé: szükség van rád – nos, ha a külvilágtól várod ez az érzést, sosem fog elérkezni hozzád. A szükségnek, de hiszen ezt jól tudod, belülről kell jelentkeznie, mi magunk teremtjük – vagy nem teremtjük meg. A többi – tényleg: „néma csend”. – Éppen ezért én mindig is úgy hittem, és gondolom egyre inkább, hogy nagyon, nagyon kevésbé tartozik rám, amit az írásaimról mások gondolnak. A cikked valószínűleg a legjobb egyike, amit valaha is olvastam tőled, igen komoly, jól felépített gondolatmenet, itt-ott egy kissé bosszús hiányérzet, mindenképpen empátikus, és ezért egy kissé csalódott várakozás, vagy vagy követelés: hogy azután mennyiben vonatkozik magára az elbeszélésre (amit én persze megint egészen más empátiák, várakozások és követelmények – követelések jegyében írtam, abban én vagyok a legkevésbé illetékes). Örültem, hogy találkozhatunk, nagyon örülök, hogy Miklóst jól színben, jó hangulatban találtam. Szeretettel üdvözlö:

Imre

(A múltkor küldtél Fannykáról egy csodálatos képet – ha van újabb, boldogan látnám!)

24.

1991. december 16.

Kedves Viktória, gyorsan, tehát helytelenül cselekedve írok, és valóban azért, hogy ne maradj válasz nélkül; most lábak kifelé (talán végre) egy nagyon ronda, ágyba és még mélyebbre verő influenzából. Minden „ügyem” elhanyagolva, szétesve, elintézetlenül, holott jan. 8-án utazom fél évre Bécsbe.

Tehát rohanvást: leverő élményeid ne verjenek le a kelleténél jobban. Már a múltkor utaltam a belső szükségre: elsősorban magunknak vannak szükségletei, kívánságai és várakozásai, ezek erejéből élünk, nem a külvilág „reagálásából”. Hogy a kifinomult szcientizmusból az őskapitalizmusba csöppentünk volna, ezt nem hiszem, legföljebb azt látom, ezek az ideologikus meghatározások milyen mélyen befészkeltek magukat az emberek fogalmazás-világába. Akárhogy nevezzük is, itt egy ideje ugyanegy dolog történik, folyamatosan – ha nem 1526-tól akarod számolni, számíthatod 1919-től. Mert mintha zökkent volna egyet a szekér (az a bizonyos „fut velem egy rossz szekér...”), de ennek se a „szocializmushoz”, se a „kapitalizmushoz”, sem pedig ahhoz a bizonyos sokat emlegetett „demokráciához” nincsen semmi köze. Itt egy nagy ember-tömeg („nép”?, „nemzet”?, „társadalom”?) vitális erői lesznek próbára téve, pszichikailag, fizikailag, és pedig a legkomolyabb kérdésben: a túlélés tekintetében. A többi mind csak láztünet. Egy csonka, beteg, és, bizony, nem túl gusztusos beteg test vergődik, és vonaglásában mindent agyoncsap maga körül, amit ér. De ettől még meggyógyulhat, csak ki kell bírni vele a krízis éjszakáit. Én már a napra vágyom: 62 év elég előny, minden nyomorúságában részem volt ennek a betegnek; ezért most megengedem magamnak, hogy egy kicsit dezertáljak a szolgálatból, és fél évet Bécsben töltsék. Ennyiben álmodat igazolom: híve vagyok az apokalipszis, végső soron termékeny megélésének, jóllehet azért a rövid termékenységéért az élettel kell megfizetni; most már azonban, megmondom őszintén, a menekülés útjait fürkészem, ha nyílik ilyen út. – De nyílik, és nyílik mindenki számára, aki valami komoly poggvásszal menekül, valami komoly menedék felé; végeredményben, akárhogy is fogadnak a Népszabadságnál, a Buber-könyv nyújtotta belső gazdagodást ez aligha érintheti. – Nagyon, nagyon együttérzek veled, és szeretném, ha Miklós most már jobb évnek nézne elébe. Fannyka korán kezdi a morbiditást, nagyon kemény, edzett hölgyike, ha ilyeneket mond. – Mindnyájatoknak kívánok egy kis vigaszt és derűt jövőre, és kellemes ünnepeket:

Imre

25.

dátum nélkül

Kedves Viktória,
nem feledkeztem el Rólad, rólatok: de közben meghalt az anyám; beteg is voltam, influenza, továbbá

egy csúnya foghúzás. – Most egy napon (holnap, kedden) Bécsbe megyek, május 7-én egy hétre Szigligetre. Közben biztosan módját ejtem, hogy beszélhessünk. Nagyon szeretném, ha mindaz, amiről a múltkor telefonon beszéltünk, már legalább részben mögöttünk lenne. Remélem, a kórház után Miklós már jobban van. – Gondolok Rátok, és sok, sok szeretettel üdvözöllek:

Imre

JEGYZETEK

- ¹ A máig működő szombathelyi (Vas megyei) folyóiratban, amelynek annak idején progresszívabb imázsa volt, megpróbáltunk elsütni egy *Fölőpéldány* (Szilágyi Ákos, Temesi Ferenc, Györe Balázs, Kemenczky Judit, Szkárosi Endre, Kőbányai János tagokból álló írói csoport) összeállítását, de ettől az akkori szerkesztő, Pete György kezdeti ígéretés után elállt, s talán csak egy-kettőnk (én nem tartoztam közéjük) írását mazsolázta ki. (Kőbányai János megjegyzése.)
- ² A *Múlt és Jövő* folyóiratot, pontosabban egy zsidó kulturális folyóiratot próbáltam összehozni az 1980-as évek második felében. (Az 1912–1944 között Patai József szerkesztette folyóirat nevének fölvételének ötlete Schmidt Máriától származik, aki az általam ismeretlen folyóiratról tanulmányt írt az egyik próbaszámban.) Erre úgy próbáltam fölkészülni, hogy baráti folyóiratokban (ahol publikáltam) próbáltam megjelentetni egy-egy zsidó témájú összeállítását. Juhász Ferenc az *Új Írásban* (1988/9) egy fél számot adott rendelkezésre a „project” megvalósítására, a *Kultúra és Közösség* (Vörös Gizella szerkesztő és Vitányi Iván, a gazdaintézmény, a Népművelődési Intézet igazgatója) pedig egy teljes számot (1987/6). Az akkor Hatvani Dániel főszerkesztette *Forrás* lett volna a következő lépcső. Azonban, nagy bosszúságomra egy szintén kimazsolázott Pap Károly tanulmányt leszámlálva, sokszoros levélváltás után visszaküldték a vas-kos paksamétát. Ennek a törzse lett végül is az 1988 utolsó napjaiban megjelent *Múlt és Jövő Antológia*, ahol Radics Viktória „Az ember mélye” tanulmánya is megjelent. (Imrének nem volt kézirata, s ezért a Joseph Roth *Jób* című általa fordított regényből adott részletet.) (Most a tartalomjegyzékből látom, hogy itt, ebben az induló nekirugaszkodásban látott napvilágot a *Fölőpéldány* csoport közös föllépése is.) (Kőbányai János megjegyzése.)
- ³ Radics Viktória: „Bevezetés a lélek történetébe.” (Mircea Eliade: *A szent és a profán*) *Életünk*, 1987/6, 569–573.
- ⁴ *Kaddis a meg nem született gyermekért*.
- ⁵ Talán a „Nézem a halottak fényképeit” című vagy alcímű kisesszémről van szó, mely a *Fotó* című lapban jelent meg ekkoriban.
- ⁶ Bizonyára reprodukciókat, kivágatokat vagy képeslapokat küldtem.

- ⁷ Az 1986-ban elhunyt Illés Endrét Tarnóc Márton követte a Szépirodalmi Könyvkiadó élén. (Kőbányai János megjegyzése.)
- ⁸ Rainer Maria Rilke: *Malte Laurids Brigge feljegyzései*.
- ⁹ Dosztojevszkij, Paszternak, Cvetajeva.
- ¹⁰ A zombori zsidó temetőről lehet szó.
- ¹¹ Talán a Móríc Zsigmond Ösztöndíjhoz írta.
- ¹² Fogarassy Miklós (Budapest, 1939 – 2013, Budapest) az édesanyjával és a nővérével Szirákra volt kitelepítve, ezt a falut látogattuk meg.
- ¹³ Megjelent az Európa kiadónál 1989-ben. S e fordításból jelent meg részlet a *Múlt és Jövő* első bemutatkozásakor, az 1988-as *Múlt és Jövő Antológiában*, ugyanott, ahol Radics Viktória esszéje a *Sorstalanságról*. (Kőbányai János megjegyzése)
- ¹⁴ Marina Cvetajeva.
- ¹⁵ Spontán vetélés miatt kerültem a Margit Kórházba, ahonnan saját felelősségemre távoztam, mielőtt elbocsátottak volna.
- ¹⁶ Adriaí úti jegyzetek, amelyek kéziratban maradtak.
- ¹⁷ Az *Új Szymposion* című újvidéki folyóirat szerkesztőségét a vajdasági Kommunista Szövetség 1983-ban leváltotta, a szerkesztőség tagjait ellehetetlenítette, a szerzőket (köztük engem) feketelistára tette, így tulajdonképpen száműzte Újvidékről.
- ¹⁸ Ebben az időben Marina Cvetajevával foglalkoztam, a róla szóló esszém a *Holmiban* jelent meg „Füstgombolyag” címmel.
- ¹⁹ Fogarassy Miklós: *Vermeer: A festőművészet*. Corvina, 1987.
- ²⁰ Fiatal koromban írtam egy esszét „A megváltatlan állapotról” címmel, mely publikálatlan maradt, de Kertész Imrének elküldhettem a kéziratot.
- ²¹ A húgom.
- ²² Valószínűleg Marno János.
- ²³ Valószínűleg id. Pieter Bruegel *Út a Kálváriára* című festményének reprodukciója.
- ²⁴ Kötetben: Beney Zsuzsa: *József Attila-tanulmányok*. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1989.
- ²⁵ „Tisztán érezni” címmel írtam, publikálatlan, és Pályi András *Másutt* című kisregényének egyik motívumán alapul.
- ²⁶ A szobában lezuhant a fali könyvespolc, én alatta ültem, és egy másodperccel korábban álltam fel.
- ²⁷ Kis pintyek születtek a kalickában.
- ²⁸ Kritikám a *Kaddisról* a *Holmi* 1991. márciusi számában jelent meg „Leheletnyi vigaszért” címmel:
<http://www.holmi.org/1991/03/radics-viktoria-leheletnyi-vigaszt-kertes-imre-kaddis-a-meg-nem-szuletett-gyermekert>
- ²⁹ Radnóti Sándor, a *Holmi* szerkesztője.
- ³⁰ Fogarassy Fanny 1988. október 15-én született Budapesten.
- ³¹ Marno János: *A cselekmény – Isten, ha egyszer lábra kap*. Holnap, 1989.
- ³² Kertész Imre: *Az angol lobogó*. Holnap Kiadó, 1991.

Radics Viktória

Végjegyzet a lábjegyzethez

A levelezés időszakában, 1987-től 1991-ig Budapesten, Kőbányán éltem a férjemmel, Fogarassy Miklóssal. Ugyanebben a második emeleti lakásban, ahol most annak a Kertész Imrének a leveleit rendezgetem, aki többször is itt ült, a szemben lévő karosszékben.

Abban az időben szerelmes voltam a férjembe, és gyereket akartunk; két spontán vetélés után megtapadt a magzat, 1988. október 15-én megszületett Fanny lányunk. Volt egy fekete kutyánk, az Ében, egy szürke macskánk, a Poros, és zebrapintyeink, akik a kalickában szaporodtak, Hó, Makk, Pötty meg az elfelejtett nevűek. Végestelen végig, Miklós 2013 nyarán bekövetkezett haláláig élénk irodalmi életet éltünk, ami azt jelenti, hogy örökké olvastunk, elleptek bennünket a könyvek s a folyóiratok, mindketten mindig kutattunk valamit, jegyzeteltünk, írtunk vagy írni készültünk; eleinte, amíg a házasság boldognak volt nevezhető, sokat beszél-

gettünk az olvasmányainkról, gyakran fölolvastunk egymásnak, és írókkal, irodalmárokkal, költőkkel, képzőművészekkel barátkoztunk: Balassáékkal, Pályiékkal, Radnótiékkal, Karátsonékkal, az én vajdasági barátaimmal, Sziveriékkal, Gionékkal... Legközelebbi barátunk Marno János volt, akit, mint költőt és gondolkodót, Miklós fedezett fel. Őt Kertész Imrével is összehoztuk. Látogattuk egymást Geskó Juditékkal és kapcsolatban voltunk Esterházyval, Nádassal, Mészölyékkal – Alaine és Miklós babalátogatóban jártak nálunk. Fanny bölcsője fölött ilyenféle angyalok álltak. Abban az időben rendkívül fontos volt számunkra az aktív szellemi kapcsolat, a vitákkal tűzdelt, lobogó, politikus, irodalmi eszmecsere – mint amilyen a *Gályanapló*-ban zajlik egy személyen belül.

Nem volt ez hosszú periódus, tíz évig sem tartott, menet közben hanyatló ívben elromlott az élet, válságra válság, cirkusz, förtelmek, nem volt többé tü-

relmem Miklós alkohollal megkent mánia-depressziójához, hűtlen lettem, Belgrádba jártam dolgozni, és bár Miklós haláláig egy födél alatt laktunk, az utolsó tíz év szomorú volt és kietlen. Elég kegyetlen is. A szerelmi és szellemi válságokat, feszültségeket – ezekről Kertész Imrének írtam a leveleimben – fölváltotta az ignorancia, a kedvetlenség, a figyelmetlenség, sőt az idioszinkrázia, ki-kinek a maga baja. Miklós intenciója, amiben osztoztam vele, hogy a házasságunk egy tartalmas, színes intellektuális életbe fog beleágyazódni, sőt a kettőnk közös élete is elmélyült, hangulatos szellemi létet fog teremteni, otthont adva nemcsak egymásnak, hanem a vendégeknek és az állatoknak is – kivérezett. „A legjobb szándékokkal”, ahogy Bergman írta volt. Nem lett szép vége. Akik elképzeltük és alkottuk, mi rontottuk el – elromlottunk együtt, külön-külön és kölcsönösen ártva egymásnak. Kertész Imrével elaludt a kapcsolatunk, és másokkal is, majdnem mindenkivel. Nemhogy magunkra maradtunk, hanem ki-ki maga magára. Az állatokat is elvesztettük. Ma arra gondolok, hogy minden másként, sokkal jobban is történhetett volna, és ha lenne rep- ríz, számtalan dolgot korrigálnék – hiábavaló gondolat ez, mégis nap mint nap gondolom.

Én Bácskából, Zomborból szöktem Magyarországra '84 nyarán – ennek okát most nem taglalom –, és Kőbányai János volt az, aki szívességéből, valóban jó szívből névházasságot kötött velem, ezzel lehetővé téve maradásomat az országban. Másként nem történhetett. Később annak rendje s módja szerint elváltunk, de én akkorra már magyar állampolgár lehettem. Miklóssal '87-ben esküdtünk meg, de már korábban is együtt éltünk különféle albérletekben. A lényeg az, hogy a *Sorstalanságot*, ami ismeretlen mű volt akkoriban, Kőbányai János adta a kezembe '85-ben Újpesten, ahol egy romos gyár-épületben laktam, és megkért, hogy írjak róla. Takarításból éltem akkoriban, és lektori jelentések körmöléséből.

A kicsiny könyv második kiadásának puha borítójára és tapintására, okker színeire most is emlékszem, és emlékszem a Kőbányai János világoskék szemének a villanására, ahogy az anonim regény elolvasására biztat.

Vidéki lány voltam, ámbár kozmopolita, „jugoszláv” szellemiségű, balkáni beütésekkel és ellenkulturális, az establishmenttel szemben vérig kritikus készlettel. Provinciális és szegény, mint a templom egere, ráadásul a templomból is – mármint a jugoszláviai magyar kultúrából és az újvidéki egyetemről – kirekesztettek. Egy hontalan pária. Kőbányaitól ez nem volt idegen, és én is rokonszenveztem az ő undergroundos-nonkonformista, a

pesti sznobériától mentes, „változtasd meg élted”-igényű intellektusával és egzisztenciális gondolkodásával. Ő akkortájt szembesült, jobban mondva „ismerkedett meg” a zsidóságával – hosszú sora van ennek, maga a fordulat konverzióknak is nevezhető. Én őt a „csövesek” megmentőjeként, rockerként ismertem meg az Örley-körben, és önérzetes zsidó entellektüel lett, mikor megszakadt a kapcsolatunk. Úgy emlékszem, vitatkoztunk is a zsidósága fölfedezéséről, amit én nem nagyon értettem és kételkedve fogadtam. Közben megírtam „Az ember mélye” címmel – ez így ma fellengzősen hangzik – a regényről szóló esszémet,¹ nem voltam még huszonhét.

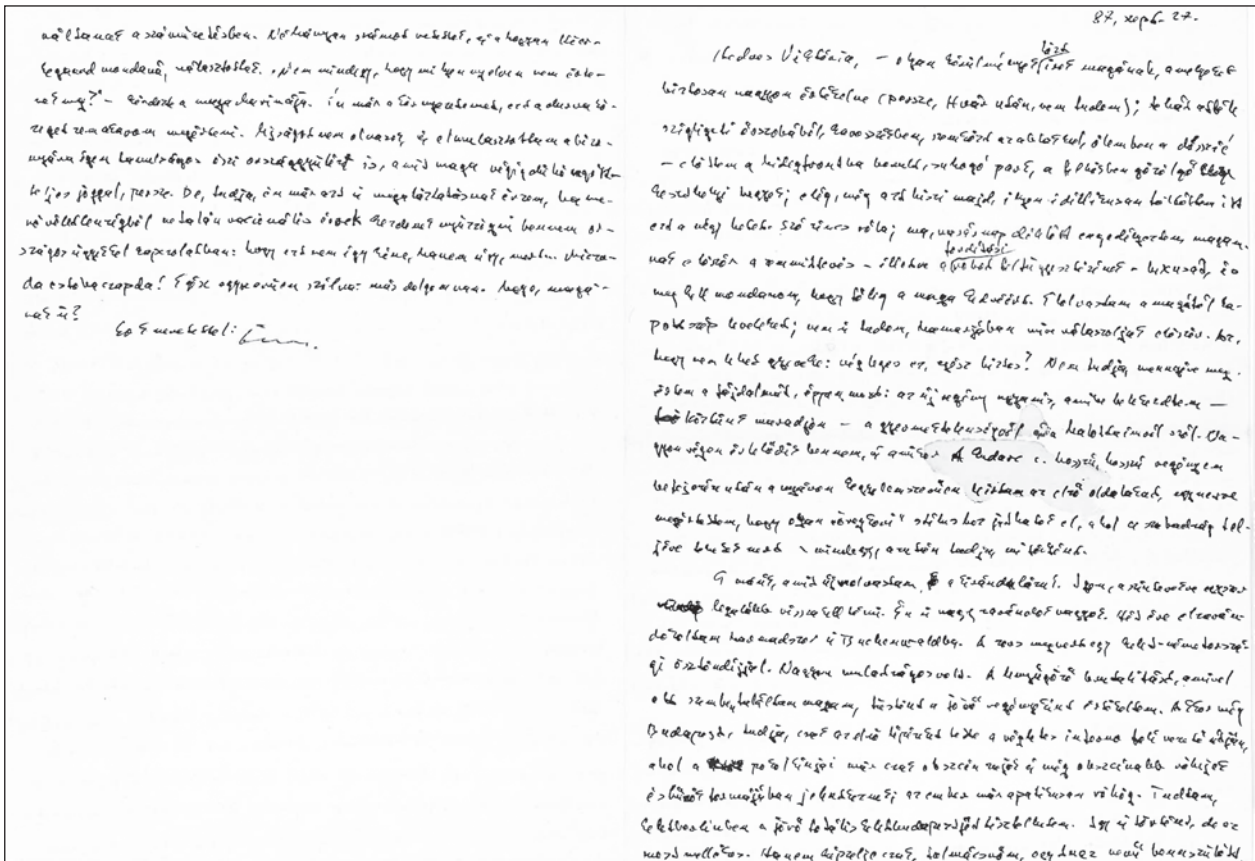
Jugoszláviából jöttem, egyáltalán nem volt bennem előítélet a zsidósággal kapcsolatban. Alig is tudtam, mi az, hogy zsidóság. Persze így azt sem tudtam, hogy mi a csuda az antiszemitizmus. Nálunk a családban és a tágabb környezetemben soha nem tapasztaltam ilyesmit, én magam is kisebbség voltam, szóba sem jött semmilyen más nemzetiség vagy vallás vagy fajta vagy idegenség stigmatizálása. Nemcsak az iskolában neveltek így, antixenofóbnak és antinacionalistának – egy szerb-bunyevác többségű város magyar gimnáziumában –, hanem otthon a családban, majd az egyetemen, Újvidéken is.

Jóval később jöttem rá,² hogy azért nem volt antiszemitizmus azon a vidéken, mert a zsidókat maradéktalanul kiirtották, és a népek nem láttak soha élő zsidót, holtat sem, mert nem létezett ilyen emlékezet. (Ahogy Kőbányai János fogalmaz: „A kérdés tárgyának elpusztulása okán, megszűnt kérdés lenni.”³) A temetőket benőtte a borostyán meg a gaz, a zombori városszéli zsidó temetőt is, amit fölfedeztem ugyan, de nem tudtam értelmezni, hogy mit látok. A holokauszt fogalmát fiatalkoromban nem ismertem, sose hallottam. Pedig

Radics Viktória 1987-ben

Kertész Imre 1987. szeptember 27-én kelt levele

éjt nappalá téve olvastam már akkor is. Antifaszizmusról, gaz németekről és hős partizánokról tudtam csupán. Hogy a híres szláv partizánok egyike-másika zsidó volt, azt nem mondták. Azt sem mondták, hogy a partizánok milyen öldöklésekkel alapozták meg az új rezsimet, halomra gyilkolván svábokat és magyarokat. Nem mondta senki, hogy 1944-ig Zomborban mennyire jelentős volt a zsidó jelenlét, ennek részleteit majd csak Djordje Lebović 2008-ban megjelent, szerb nyelvű, remek memoárjából ismerem meg.⁴

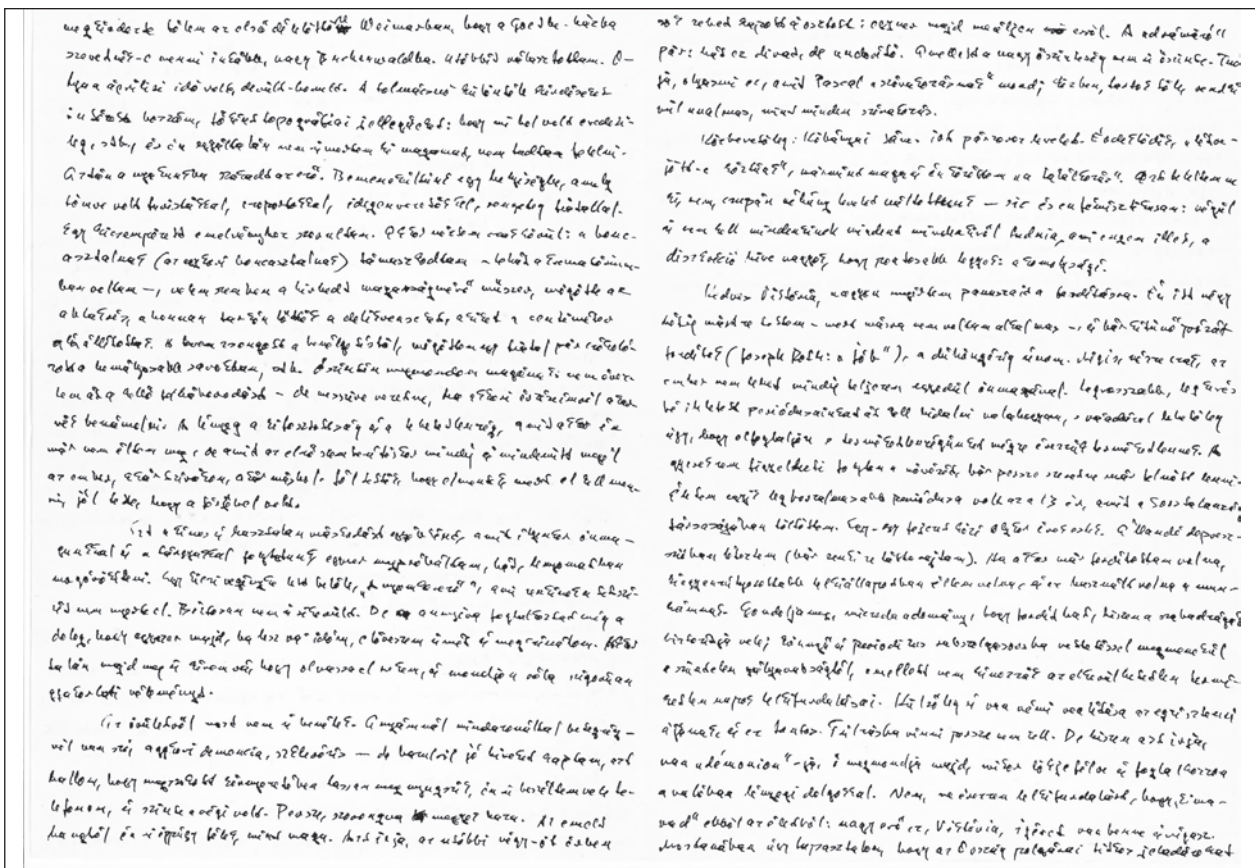
Amikor tehát Kőbányai János a kezembe nyomta a *Sorstalanságot* – majd kísérőként más magyar nyelvű lágerirodalmat is⁵ –, nem sejtettem, hogy mit fogok én most megtudni. Naiv olvasója voltam ennek a könyvnek, így aztán fokozottan hatott rám. Tényleg megrendültem, és minden addigi tudásom rengett belé. Mondhatom, hogy ebből az egy könyvből és a háttérolvasmányokból egyből megtudtam mindent, amiről addig a szó szoros értelmében fogalmam sem volt.

Közben hallottam a magyarországi antiszemitizmusról ezt-azt, mi több, „őt magát” is volt szeren-

csém hallani minden hangfekvésben, de még évtizedekig nem tudtam „megérteni”, nem tudtam fölfogni ezt a jelenséget – sokat kellett ebben az idegen országban, ezen a külföldön tapasztalnom ahhoz, hogy rájöjjenek, mi ez, és mely tőről fakad. Ez a tő, látom, ma is élő sarjadjik.

Fogarassy Miklósnak az anyja, az anyósom, akit ismertem, zsidó származású volt, az anyja révén ún. *félzsidó* – kellemetlen leírni egy ilyen szót. Leánykori nevén Makara Anna, a kolozsvári Péterfi család unokája, a nagyapja tót volt. Hosszú történet ez is.⁶ Miklósnak egyik tréfás vágyálma az volt, hogy ő egy kiterjedt zsidó család feje lenne, és a nagy família körülülne a hosszú asztalt... Szeretett nagyanyja a pápai gettóban szerzett vesebajt, amibe valamivel később belehalt. Ő volt a szép Péterfi Alíz, akinek a fényképeit csodáltam, és jártam a külsővati udvarházában, amit részint államosítottak, részint a volt cselédekre szállt át csehoviasan. Miklós édesapja alezredes volt, és felszólították, hogy faji okokból váljon el a feleségétől. Fogarassy Béla ezt megtagadta, és frontszolgálatra kérette magát. Ottvetszett a Donnál, vagy hadifogságban, valahol a

Gulagon, nem tudni. A rendszerváltozás küszöbén született lányunk tehát sosem ismerhette meg az apai nagyapját, azonban betoppant az életébe a Don is, a Gulag is, meg a Soá is egyből, a kitelepítés meg az államosítás nemkülönben, és természetesen Trianon is fiatal életének része – ma az országhatáron túl, Zentán él.

Mindig is olyan olvasó voltam és maradtam, akinek a művel való találkozás, az olvasás élménye, a recepció sajátos érzékisége, vitális ereje számít a legtöbbet, pro és kontra. A *Sorstalanság* nagy horderejű szellemi esemény volt az életemben, bevezetés a magyar világba. Sajnos expresszionista, patetikus kritikát írtam róla, vagyis olyan esszét, melyen átüt ez a különös érintettség, és hiányzik belőle a tárgyilagosság. Ma már nem bírom újraolvasni, berzenkedem attól, hogy ilyen penetráns stílusra ragadtattam magam, s félek, hogy nem sokat javultam e téren sem.

Vázlatokat nem készítettem, nem tudom rekonstruálni, hogy s mint került sor arra, hogy Kertész Imrével ilyen közvetlen hangon levelezzünk – akkortájt én hosszú, vallomásos, szeretetteljes és meg-hitt levelek írásához voltam szokva (kézzel), és

... az első leveleket az ő kezétől kaptam meg. A levelezés...
 ... az első leveleket az ő kezétől kaptam meg. A levelezés...
 ... az első leveleket az ő kezétől kaptam meg. A levelezés...

... az első leveleket az ő kezétől kaptam meg. A levelezés...
 ... az első leveleket az ő kezétől kaptam meg. A levelezés...
 ... az első leveleket az ő kezétől kaptam meg. A levelezés...

... az első leveleket az ő kezétől kaptam meg. A levelezés...
 ... az első leveleket az ő kezétől kaptam meg. A levelezés...
 ... az első leveleket az ő kezétől kaptam meg. A levelezés...

... az első leveleket az ő kezétől kaptam meg. A levelezés...
 ... az első leveleket az ő kezétől kaptam meg. A levelezés...
 ... az első leveleket az ő kezétől kaptam meg. A levelezés...

... az első leveleket az ő kezétől kaptam meg. A levelezés...
 ... az első leveleket az ő kezétől kaptam meg. A levelezés...
 ... az első leveleket az ő kezétől kaptam meg. A levelezés...

... az első leveleket az ő kezétől kaptam meg. A levelezés...
 ... az első leveleket az ő kezétől kaptam meg. A levelezés...
 ... az első leveleket az ő kezétől kaptam meg. A levelezés...

Kertész Imrének ez a tónus és technika valami miatt a kedvére volt egy darabig. Miklós szorgalmazta a vendégeskedést, és miután Kőbányán tanácsai lakáshoz jutottunk, sor került arra is, hogy itt, a Kőrösi Csoma sétányon, ahova a leveleit hozta a postás, néhányszor vendégül lássuk Kertész Imrét, nevéssünk, beszéljessünk. Nem emlékszem arra, hogy hogyan lappadt le és szívódott fel ez a barátság. Fokozatosan történhetett. A barátságot elvékonyította, hogy *A kudarc* kéziratát sem én, sem Miklós nem fogadtuk olyan lelkesen, mint a *Sorstalanságot*. Én a fenntartásaimról föltehetően írtam is Imrének – mert akkor csak így, Imrének szólítottuk; természetesen nem sejtettük, hogy nemsokára ő lesz a Kertész Imre. Hogy *A kudarc* regényes része nem olyan jó, és még szerencse, hogy a cím adekvát, ilyesmit írhattam neki. Emlékezetem szerint nem volt dráma a barátság megszakadásában, elmúlt, mint annyi barátság, magától. Legalábbis látzat szerint.

Lyukas a memóriám. Valami megbújhat a mélyben, pár olyan trauma, melyekről magam sem tudok, és bizonyára színen voltak mindkettőnkél – Miklósnál és nálam is – olyan pszichotikus és ma-

Kertész Imre Kőbányán, vendégségben, 1987-ben

gatartászavarok, amelyek megszagadták a kommunikációt. Lehet, hogy Kertész Imre sznobizmusa bántotta a fülünket. Lehet, hogy Miklós túl sokat beszélt. Lehet, hogy én rossz leveleket írtam. Elmult az örömtelen rendszerváltás, kezdtünk kicsit megkeseredni. A házasság romlott. Vele együtt mindkettőnk idegállapota és karaktere. A pszichoanalitikusom, aki zsidó volt és meleg, öngyilkos lett, a boldogtalan. Irodalmi szerepeink nekünk, Miklósnak és nekem, nem alakultak ki az új rendszerben. Őt nyugdíjazták, nekem soha nem volt Magyarországon munkahelyem. A demokrácia nem tette szebbé és könnyedebbé az életünket, a szegénység fokozódott, az entuziazmusunk kiürült. Az írásprobléma, ha az ember nem boldog műkedvelő, mindig személyiségzavarról árulkodik, blokkokról, amelyeket hiába próbálunk megemelni, súlyosak, mint a cement.

A kézzel írt levelek itt, a kamrában lappangtak egy nyikorgó szekrényke mélyén, régi füzetek, naplók, megsárgult papírok és pingpongütők társaságában. Mások leveleit nem találtam; csak a Miklós meg az Imre leveleit őriztem meg. A szabvány borítékokról a kislányom, aki egy darabig bélyeget gyűjtött, letépkedte a postabélyegeket, a borítékok mind sérültek. A leveleknek dohzaguk van. Eszembe sem jutott, hogy előkotorjam és gépbe írjam őket.⁷ Nyilván nem akartam – nem bírtam – szembesülni a régi, sokat ígérő évekkkel, a barátság megszakadásának homályban maradt folyamatával, a fiatal önmagammal, az asszonyi és a literátori sorsommal. Akarva nem lehet emlékezni, titkos ajtók zárják le az emlékezetet.

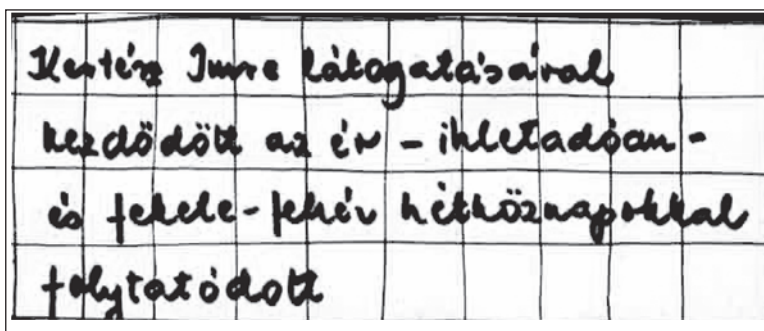
Rokonszenvesek voltunk egymásnak Kertész Imrével, a levelek is azt tanúsítják, hogy a barátság fejlődött, de aztán ő híres ember lett, és olyasformán ez a kis barátság már egyikünknek sem volt

érdekes, nem áptuk többet. Abban az időben még fel tudtak lángolni barátságok, lobogtak, elhamvadtak. Az irodalmi barátkozásnak volt kultúrája, szabadságszerető spontaneitása, vitaheve, volt benne lelkesedés, összeveszés, csalódás. Lám, Beney Zsuzsa József Attila-interpretációja miatt is hogy összekaptunk az Imrével. Miklós is nagy vitatkozó volt, olykor intrikus, Balassát, Esterházyt, Marnót nem egyszer megmarta, de őket sem kellett féltetni, a *causerie littéraire* nem volt ártatlan mulatság.

Kedveltük őt, mármint az Imrét a Miklóssal. Ma már csak Kertész Imrét szoktam mondani, csak nagyon halványan emlékszem, milyen volt, amikor ő még Imre volt nekem. Főztem vagy sütöttem, amikor jött, ámbátor gasztronómiai téren is kezdetleges voltam. Szerettük a hahotáját meg a sötétbarna szemének a villogásait, eleven tekintete, mimikája, felfelharsanó hangja volt, egy ellentmondásosan nagy karakter, aki nem leplezi az ellentmondásait. Én kis hülye vidéki lány voltam, aki a brutális szocialista-kispolgári zagyalékon kívül nem részesült semmilyen nevelésben, Miklós azonban mégiscsak úri, polgári nevelést kapott, a bencéseknél tanult Győrött, Budapesten otthonosan mozgott az irodalmi körökben és nagy *causeur* volt, élvezettel csevegett és dumált, amúgy pestiesen, óriási, enciklopedikus műveltséget görgetve, kulturáltan, franciásan, kedélyesen és csípősen. Mindketten tudtak anekdotázni, szívesen tereferált vele a Kertész. Akkor még

Radics Viktória Kertész Imrével beszélget 1987-ben

Albumbejegyzés – 1987

én sem voltam frusztrált, nem voltak kisebbségi érzéseim, szabadon részt vettem a fölnőtt, okos budai és pesti férfiak csevegésében, járt az agyam, jól vert a szívem, ha „viselkedni” nem is tudtam, egyenrangú partner voltam, azt hiszem.

Amolyan hamvasan és szellelbélelten úgy gondoltam, hogy „az Imrével” megoszthatom a kézzel írt levelekben az intim érzéseimet, a bensőséges gondolataimat, legfőbbképp a tépelődéseimet, és hát ő mindig válaszolt, tehát valóban létrejött a kölcsönösség, legalábbis a viszonyosság. Érzelmi és szellemi problémákkal küszködtem, az írásaimat eldobáltam, és *A kudarc*val elkészült, a *Kaddi*st író Kertész Imre ezekre a gondokra is fogékony volt.

Nem váltottam be Kertész Imre hozzám fűzött reményeit. Nem lett belőlem jelentős irodalmár, se író, se értelmiségi, nem lett belőlem semmi. Valahol, és bizonyára nem is egyszer, utat tévesztettem, és még azt sem valósítottam meg, amire a képességeimből tellett volna. Nagyon rosszul sáfárkodtam a tehetséggemmel, elpazaroltam mindennem, a jellemhibáim viszont meggyűltek, mint a seb. Igaz, a Magyarországgal való találkozásom sem sikerült, nem jöttünk össze mi ketten, bizalmi viszony nem alakult ki, hontalan maradtam, a mai napig tétován járom a fővárost. Ennek az én legsajátabb kudarcnak az okai azonban nem a külső körülményekben keresendők: nem oka rajtam kívül senki, én voltam a magam gátja, az „én”, mely sötétben elállja az utat, a fény útját is.

Inkább büntudatnak, semmint rezignációnak nevezném ezt a gondolatot, amit nap mint nap gondolok, a büntudat struktúráját azonban nem sikerül fölfedeznem, vallásilag pedig nem tudom feltölteni, így aztán olyan, mint a víz színén összeverődő hordaléksziget ágakból-bogakból és szöszökből. A Kertész-levelezést is bizonyára azért süllyesztettem a kiszuperált szekrény mélyére, mert nem akartam szembesülni a kudarc gondolatával és magamon viselni, mint Nessus-inget, az érzéseket, amelyeket az

ilyesféle számadás ébreszt abban, aki alulmaradt, mert elmulasztott megtenni számos dolgot, vagy *en bloc* rosszul csinálta. Az egészet. És még a bűnösségét sem tudja hova tenni. A romlás vagy a rosszra fordulás mindenesetre akkortájt vette kezdetét valahol *az ember mélyén*, énbennem, mibennünk, amikor ez a levelezés, amit most megmutatok a *Múlt és Jövő*ben, abbamaradt, és amikortól Kertész Imre sorsa jóra fordult, és ő *valaki más* lett. Még olvasta a „Leheletnyi vigaszért” című kritikámat a *Kaddi*ról.⁸

Aztán vége lett, elmaradtunk, észre sem vettük a zökkenőt, hiszen megbarátkoztunk *a balál árnyékának félelmeivel* (Jób, 24:18).

JEGYZETEK

- ¹ „Az ember mélye.” *Múlt és Jövő*, 1988. 138–143. Újraközölve: *Az ember mélye. Írások Kertész Imréről a Múlt és Jövőben*. Összeállította: Kőbányai János. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2003, 17–29.
- ² Ezt meg is írtam: <http://www.szombat.org/tortenelem/ez-volt-a-mozes-utca>
- ³ Kőbányai János: *Jób dja. Háttér és recepció*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2003, 20.
- ⁴ Szülővárosomból, Zomborból körülbelül ezer vagy másfélezer (az adatok ennyire pontatlanok) zsidót deportáltak a bácstopolyai, illetve a bajai gyűjtőtáborba, s onnan Auschwitzba. A túlélőket a háború utáni években szervezett kitelepítési akciók során küldték el Palesztinába – köztük annak a háznak a tulajdonosát, amit a falusi nagyapám vásárolt meg jutányos áron. Alighanem olcsón. „Zsidó ház, közösen gyeppe!” cím alatt írtam erről valamit 1996-ban az *Ex Symposion*ba, németre is lefordították (http://exsymposion.hu/index.php?tbid=article_page_surfer&csa=load_article&rw_code=termeszefantaziak_264). A bácstopolyai nagy gyűjtőtábort emlékjel nem mutatja. Az említett memoár címe: *Semper idem*, a szerzője, Djordje Lebović, akit feltételezésem szerint gyerekkorában Lebovics Györgynek is neveztek, aki zombori volt, már elhunyt. Ugyanannyi idős gyerekként járta meg Auschwitzot, mint Köves Gyuri.
- ⁵ Amire emlékszem, az Oliver Lustigtól a *Lágerszótár*.
- ⁶ Hosszú, de több formában is hozzáférhető, mert Miklós elmesélte és megírta, lásd pl.: <http://www.visszaemlekezesek.hu/fogarassy-miklos>
- ⁷ Ezt két évvel ezelőtt Krausz János tette meg a kérésemre, akinek ez úton is köszönöm, hogy kislalabizálta Kertész Imre egészen apró betűs kézírását és digitalizálta a leveleket, melyek publikálására Kőbányai János biztatására szántam rá magam, és az ő kérésére írom ezeket a sorokat is.
- ⁸ *Holmi*, 1991. március